

Neumer Katalin (MTA BTK Filozófiai Intézet)

Megértés, magyarázat, morál Kemény Zsigmond három regényében

A tanulmány a következő kötetben jelent meg:

Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Dobás Kata, Pintér Borbála (a szerk. munkársai):

A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond születésének 200. évfordulójára.

Budapest: Ráció Kiadó 2014. 239–286. old.

A jelen változat a kiadói szerkesztést megelőző változat.

1. Bevezető

1.1. Előszó

A kötet szerkesztő, Szegedy-Maszák Mihály eredetileg azt javasolta, hogy egy 1986-ban az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent tanulmányomat közöljük újra a jelen kötetben. A javaslat megtisztelő, ám zavarbahozó is volt, hiszen ez az írás még ennél is régebbi időkre megy vissza: mint annak idején a végére odabiggyesztett évszám is jelezte, valójában egy 1981-es szövegem jelentős kurtításának eredményeképp született.¹ Így viszont kínálta most magát az alkalom, hogy inkább a teljes szöveghez nyúljunk vissza. Végül az 1986-ban megjelent és az 1981-es eredeti változatot dolgoztam össze, némely helyeken módosítva rajtuk. Emellett felhasználtam egy előadásnak a kéziratát is, amelyet az MTA Irodalomtudományi Intézete 19. századi Osztálya meghívására 1986-ban Keményről tartottam.

Az eredeti írások keletkezési ideje persze meglátszik szemléletmódjukon és a felhasznált irodalom listáján is. Erősen támaszkodnak tanáromnak, Szegedy-Maszák Mihálynak azokra a tanulmányaira, amelyeket 1976 és 1980 között jelentetett meg Kemény Zsigmondról. E munkáiban nem annyira egyes műveket elemzett, hanem sokkal inkább a Kemény használta jelrendszer általánosabb összefüggéseit tárta fel az idő és tér, a történet és az elbeszélés szereplői, az elbeszélő és a szereplők viszonya, valamint az elbeszélő nézőpont vonatkozásában. Az írások háttérében pedig többek közt akkori erőfeszítései álltak, hogy kidolgozzon egy olyan elméleti keretet, narratológiai apparátust, amelynek segítségével prózai

művek nem kevésbé elemezhetőek *megformált* szöveggként, mint ahogyan ez költői alkotások vonatkozásában már addig is gyakorlat volt magyar irodalomtörténészek körében. Jóllehet az elméleti keretet prózaértelmezéseken (például Krúdy, Kosztolányi, Esterházy műveiről) is csiszolta, egyes Kemény-regényekről csak később írt önálló elemzéseket. (1989-es és 2007-es Kemény-könyvében már bőven található ilyen fejezetek.) Mindenesetre 1981-ben természetesen adódott, hogy inkább egy-egy Kemény-műre összpontosítva tegyék próbát, mire lehet menni a felsorolt narratológiai szempontokkal. Akkortájt kevesen nyúltak magyar prózához ezzel az apparátussal. (Nem is ismerték sokan; emellett épphogy túl voltunk a strukturalizmus- és a tankönyvvitán, amelyek ezen elemző módszerek képviselői ellen irányultak.²) Keményről az említetteken kívül nem is volt más hasonló felfogású szakirodalom.

Elemzéseim úgynevezett immanens elemzések lettek – csakúgy, mint mesterem egyéb szövegelemzése is voltak akkor. Azóta az ő irodalomtudományi felfogása is változott e tekintetben. A maga idején azt is meg akartam mutatni, hogy a fenti narratológiai fogalmak és szempontok segítségével olyan interpretációs eredményekre lehet jutni, amelyek kifejezetten ennek a szövegelemző apparátusnak köszönhetőek. Két későbbi munkámban (Musil *Törlesséről* és Ottlik *Iskola a határon* című regényéről 1984 és 1987 között íródott elemzéseimben)³ valószínűleg hajlékonyabban sikerült a formai szempontokat az értelmezéssel összefonnom. Erre törekedtem az 1986-os Kemény-előadásban is – ennek egy részére alapoz *A sziv örvényeiről* itt közölt elemzés 2.5. pontja.

Ez az előadás kezdte feszegetni az “immanens” elemzés határait is. Amellett próbált érvelni, hogy fikciós művekben is lehetnek olyan részek, mondatok, amelyek értelmezéséhez hozzátartozik, hogy nem fikcióként (is) kezeljük őket. Magyarán még ha feltételezzük is, hogy a szöveg, a mű teremt meg a maga jelentését, saját világát, akkor is lehetnek olyan kijelentései, amelyek értelmezésekor a szövegtől független jelentés, a referencia, sőt az igazságérték is konstitutív szerepet játszhat vagy kell játszania. Ilyenek lehetnek evidens módon azok az állítások is, amelyek olyan történelmi eseményekről szólnak, amelyeket az olvasó (véltetőleg) ismer. Igaz, hogy szépirodalmi művekre még ismert történelmi tények vonatkozásában sem *kell* hogy álljon a kijelentés, mely szerint “léteznek olyan kontextusok, melyekben lehetséges az, hogy a fiktív megnyilatkozással élő beszélőt kösse az igazmondás kötelezettsége”.⁴ Mégis és éppen ezért lehet jelentése annak – és nem csak történelmi

¹ NEUMER 1986, 161.

² Vö. BEZECZKY 2007.

³ Lásd NEUMER 1995, 13–32, 33–51.

⁴ PRATT 1983, 172.

regényekben –, ha az elbeszélő történeti ismereteinkhez képest mást állít, vagy ha az események ábrázolásában nem támaszkodik arra a történelmi tudására, amellyel pedig feltehetőleg rendelkezik és amelyet valószínűleg olvasójáról is feltételez. Ilyenkor az értelmezésnek azzal a kontraszttal is számolnia kell, amely az irodalmi mű állításai és között, amit egyébként tudunk, fennáll.

1.2. Témaválasztás és módszer

Dolgozatom Kemény három 1849 után írott regényét értelmezi: *A sziv örvényeit* (1851), a *Ködképek a kedély láthatárán*t (1853) és *A rajongókat* (1858–59).

Az interpretáció során azokat a mozzanatokat igyekszem kiragadni, amelyek az események és az egyén viszonyát, a történéseknek/történelemnek a szubjektum számára való átláthatóságát, a realitás határai közti cselekvés lehetőségét és értékét világítják meg. Elbeszélő művekről lévén szó, ilyen szubjektumok lehetnek az ábrázolt szereplők, a szövegben jelölt történetbefogadó és az elbeszélő, az események pedig az elbeszélő történet. Vizsgálódásaink így a cselekményszövés módjára, az ábrázolt események időviszonyaira, a szereplőknek az elbeszélő történetben elfoglalt helyére, továbbá az elbeszélő nézőpontra – mint ami végső soron meghatározza a történetmondás mikéntjét, szervezi az ábrázolt tényeket, adja jelentésüket és értéküket – irányulnak. Ezek az elemzési szempontok ugyan elbeszélő művek analízise során általánosan érvényesíthetők, ebben az esetben azonban talán többről is szó van: a tematikus szempontokkal összefonódva közvetlenül konstituálhatják az értelmezést. E három mű a jelzett problémakör eltérő árnyalatú megközelítését képviseli. Ezért külön-külön elemzem őket, ezen belül is a legrészletesebben *A rajongókat*. Nemcsak mert terjedelme többszöröse a másik két elbeszélésnek, hanem mert e mű megközelítéseit látom a leggazdagabbnak és legárnyaltabbnak, továbbá nyelvi megformáltsága, stilizáltsága és a maga által önmaga számára szabott szabályok követése tekintetében is a másik kettőnél többre tartom.

2. A sziv örvényei (1851)

2.1. Az elbeszélés tagolása

A könyv mindösszesen 66 oldalát az író tíz fejezetre osztotta, melyek viszonylag egyenletes ritmusban (átlagos hosszuk 5 és fél oldal) váltják egymást. Két kivétel van csak: a II. fejezet, amelynek 16 és fél oldalas terjedelmét az indokolja, hogy itt ismerkedünk meg részletesebben a szereplőkkel; és az utolsó fejezet, amely 4 oldalával a legrövidebb, de ezzel az eltéréssel még belesimul a többi fejezet közé. Ha viszont a regényt a cselekmény fő vonulatai alapján nagyobb egységekre tagoljuk, akkor az elbeszélés ritmusának jelentékeny felgyorsulását vehetjük észre. A művet három részre oszthatjuk: az I–VI. (46 oldal), a VII–IX. (16 oldal) és a X. (4 oldal) fejezetre. A három rész terjedelmének egymáshoz viszonyított aránya 11,5:4:1. Ez a gyorsulás későbbi elemzésünk fényében úgy értelmezhető, hogy a történet kicsúszik a szerző, a szereplők és az olvasó hatalmából és kiszámíthatatlanná válik.

2.2. Felütés, zárlat

Az egyes fejezetek felütése két kivétellel olyan egyszeri esemény, amely a cselekmény továbbhaladását szolgálja, mégpedig jelenet, párbeszéd közvetlen ábrázolásával, illetve az előrehaladó eseménysorról szóló beszámoló⁵ formájában. A két kivétel egyike a IV. fejezet, amely egy többszörösen összetett mondattal indít: a mondat első része olyan szentenciózus kijelentés (“Az idő örökké elménkben van, ha valakit nyugtalanul várunk” – 34), amely előre értelmezi a mondat második részét, nevezetesen a leírandó konkrét eseményt. A másik kivétel az utolsó fejezet: ennek első bekezdése úgy indítja el a harmadik főrészt, hogy közben az első és a második főrészt is visszautal. Ezután a fejezet – időbeli kihagyással (“évek teltek” – 70) – az első főrész cselekményét folytatja. Leszámítva e két kivételt a *felütéseket* a zárlat típusainak⁶ mintájára nyitottnak nevezhetjük. Ezt a nyitottságot erősíti a felütések egy része azzal is, hogy az olvasó számára csak az olyan nem teljesen kompetens megfigyelő posztját juttatja, akit a szerző csak utólag lát el az események megértéséhez szükséges információkkal. (Erre példa erre az I. és a IX. fejezet.⁷)

Hasonlóképpen a *fejezetek vége* is nyitott. Mi több, az író az első főrész utolsó eseményét a VI. fejezet végéről átteszi a VII. fejezet elejére, ezzel szakítva meg az összefüggést. De a VII. fejezet elejére helyezett mondat sem zárja le az előző történetet: “A megbántott szerelmes *hihetőleg* Triesztbe hajózott, s onnan a gloggnici vaspályán ment

⁵ Vö. LÄMMERT 1975, 91–92.

⁶ Vö. KERMODE 1967, 30.

⁷ A kettő közül, meglehet, a IX. fejezet felütése érdekesebb. Az I. fejezet indítása a Kosztolányi által is jellemzettek közé tartozik: “Minden regény így kezdődik: »Egy fiatalember ment a sötét utcán, feltürt gallérral.« Aztán kiderül, hogy ez a fiatalember a regényhős. Érdekszigázás. Borzalmas.” (KOSZTOLÁNYI 2011, 28)

Bécsig“ (53 – kiemelés tőlem, N. K.). Az elbeszélő nem mond biztosat sem ekkor, sem később, a nyitvahagyott kérdésre többet nem térvén vissza.

Az egyes fejezetekről mondottak érvényesek az *egész műre* is: felütése jelenet, zárata pedig Anselm szavai:

Hozzá sietek, hogy bontatlanul adjam át a szekrényt. Mi közöm e titkokkal? Miért nyujtsak démonaimnak, a kétkedésnek és boncolgató elmeélnék fegyvert szívem ellen, melynek csalálmai ezerszer szebbek, mint a mily hasznos lehet kiábrándulása... Imádom Agathát. Ő Istennőm. Hinni akarok benne, s a hitnek nincs tudásra szüksége. (74)

Eldöntetlen marad, hogy Anselmnek morálisan igaza van-e, illetve mik lesznek tettének következményei: nyer vagy veszít. Az író az utolsó fejezetben pozitívan értékeli az utat, amelyet bejárva Anselm kezdett érzelmekre, szenvedélyekre képessé válni: “az érzéki ingereknek villanyos gözköréből a valódi szenvedély napsugarai kezdettek kibontakozni“ (70). Korábban viszont a prózaiságot inkább a regényesség fölé emelte: “Anselm regényes hangulatát egy prózai, de annál egészségesebb epissoddal fejezni be“ (32). Kérdés, hogy a zárlat csalálmai nem a regényességnek felelnek-e meg, míg a kiábrándulás hasznossága a prózának. Nem dől el a regény elején feltett kérdés sem: “Sokkal kétségesebb: vajjon hivatva van-e a belső elégtűsre és az egyszerű házi boldogságra?“ (23) Albanoni gróf és Izidor vesztettek, mert nem számoltak azzal, amire Agatha személyisége alapján pedig várható volt. Agatha érzelemgazdagsága pozitív érték a regényben, az érzéketlenség viszont – mint Wehrner példája mutatja – negatív. A szerző kijelentései közötti feszültségek már előretalnak azokra a következtetésekre is, amelyeket a nézőpontok tárgyalásánál majd részletesebben kibontunk, nevezetesen hogy inkompetens elbeszélővel van dolgunk.

2.3. Idő

A kisregény időviszonyainak fő jellemzői: (1) a már említett gyorsuló ritmus; (2) a fordított időrend (a jelen elbeszélése megelőzi a múltat); (3) a folyamatos történetmondást kihagyások szakítják meg, illetve egyes részletek homályban maradnak (például az 1848 farsangjától 1850 szilveszteréig tartó időszak).

A cselekmény fő szála 1847 szeptemberétől 1850 szilveszteréig tart. Az első és a harmadik főrészben ábrázolt események tartoznak ide.

Az *első rész* eseményei viszonylag sűrűn követik egymást. A könyv egy szeptemberi napon délelőtt 11 órakor kezdődik. Három napot – Pongrácz és Anselm megismerkedését Agathával – igen aprólékosan mond el (csaknem 46 oldalt tesz ki ez az elbeszélés), majd 10

nap történetéről Anselm leveleiből értesülünk (4 és egyharmad oldal). Az utolsó levél kelte október 19. – alig másfél hónap telt tehát el. Ezután egy ugrással máris a következő évi farsangi bálban vagyunk, két ismeretlen párbeszédéből váratlanul értesülünk Anselm és Agatha eljegyzéséről, miközben mindeddig még kapcsolatukról sem tudtunk, majd tanúi leszünk szakításuknak (kevesebb, mint 6 oldal). Ezzel zárul az első főrész. Láthatjuk, hogy erre a részre ugyanúgy a gyorsuló ritmus a jellemző, mint a mű egészére.

Az *utolsó rész* 1850-ben veszi fel újra az elbeszélés fonálát. Kevesebb mint egy oldalban számol be Anselm elmúlt éveiről, s csak ezután folytatja a jelen idejű történetet. A fejezet jelenettel zárul: egy éjszakai beszélgetésnek – a végkifejletnek – csaknem 3 oldalt szentel.

A *középső rész* egészében egy utólag elmondott történet: 1833 tavaszán kezdődik, s 1839–40-ig meséli el Agatha történetét, illetve visszatekint Izidor 1833 előtti életére.

Az időviszonyok bonyolultságát a történés és az elbeszélés sorrendjének összehasonlításával szemléltetem.

A történés sorrendje a következő:

1. 1833 tavasza: Agatha életformája, otthona
2. Agatha szerelme Devény gróffal
3. Albanoni gróf a szilveszteri vacsorán
4. 1834. szeptember 2. – Albanoni gróf es Agatha eljegyzése
5. Agatha betegsége
6. Wehrner vizitje Buziáson
7. Izidor egy augusztusi éjjelen csapdát állít Agathának
8. Izidor utazásai
9. Agatha és a gróf a lovagvárba költöznek
10. Izidor megjelenése
11. Izidor párbaja a gróffal, a gróf halála
12. Agatha az özvegyi gyász évét a várban tölti
13. 1838 tavaszán Agatha a Lago Maggioréhoz költözik, majd Velencébe
14. guerilla-kaland
15. Pongrácz és Anselm megismerkedik Agathával a képtárban
16. Pongrácz megismerkedik Wehrnerrel, Anselm is információkat szerez róla
17. Pongrácz és Anselm beszélgetése hazatértük után
18. Pongrácz és Anselm vacsoráznak
19. a másnapi napot Pongrácz Wehrnerékkkel tölti, este Anselmmal beszélget

20. harmadnap szintén Wehrnerékkal, vihar
21. Anselm és Pongrácz éjjel beszélgetnek
22. Pongrácz elutazik, Anselm leveleket ír
23. Agatha és Anselm eljegyzése
24. farsang
25. szakítás
26. Anselm élete 1850-ig
27. 1848–49: Agatha betegápoló, Izidor meghal
28. 1849: Agatha Párizsban átadja Pongrácznak a ládikát
29. Anselm 1950 szilveszterén Pongráczytól megkapja a ládikát
30. Anselm elutazik Agatha után

Az elbeszélés sorrendje viszont a következő:

- első főrész: 15–17–16–14–18–14’–6–19–6’–21–13– 20–1–22–24–23–25
- második főrész: 1–2–3–4–5–6’’–7–9–10–8–11’–12–13’
- harmadik főrész: 26–29–27–28–30

Az elbeszélő az első részben (15) után Pongrácz és Anselm rövidebb jellemzését, (14’) után pedig életrajzát iktatja be, a második részben pedig (1) után Izidor életét ismerteti.

A fentiekből kivehető, hogy a leginkább átlátható, lineáris időkezelése a második résznek van. Ezzel szemben az elsőre és a harmadikra a többszörös megfordítás a jellemző. Az első és a harmadik résznek terjedelmileg összesen csaknem a felét teszik ki az olyan események, amelyek csak utólag jutnak az olvasó tudomására, a középsőnek pedig a hetedét.

A történetmondás kihagyásos marad azután is, hogy számos múltbéli eseményről – ha utólag is, de – értesülünk. Például homályban marad Anselm és Agatha kapcsolatának a története mint eseménysor – ehelyett elsősorban Anselm rá vonatkozó reflexióit ismerjük meg. A jelen bemutatásába más miatt is beszüremkedik a bizonytalanság. A jelen idejű történet pontos idejét (1847 ősze) az elbeszélő csak a 23. oldalon adja meg. Addig csak azt tudjuk, hogy ősz van és október 8. előtt vagyunk. A nyelvtani idők használata is változó, ingatag: a cselekmény nyelvtani múltban történő elbeszélését hosszabb-rövidebb nyelvtani jelenben elmondott részek szakítják meg, ezzel a közeli, az eseményeket szemlélő és velük együtthaladó nézőpontot⁸ hangsúlyosabbá téve. Ez érvényes mind a cselekmény jelenére, mind múltjára, előzményére.

A szerző jelene – s ezzel az elbeszélő történetmondásának az ideje – meghatározatlan. Az elbeszélő e mondatai utalnak például erre a jelenre:

S ha az 1847. év, melynek szeptemberét Velencében tölté, eszméárjával elborítaná – hogy tarlóvá tegye – azon közintézmények földjét, hol a családja tenyészik; ha a tisztelet, mellyel Magyarországon a régi nevek fogadtatnak, egy európai szélvész által a tömeg szivéből gyökerestül kisodortatnék: még ezen esetben is Anselm tekintélyes állást tudna magának szerezni, sőt talán befolyása és talentuma a veszélyekkel – melyek társasági helyzetét megtámadnák – egyenlőn növekednék. (23)

Sajátságos predikcióval van dolgunk. Egyfelől a feltételes mód arra hivatott, hogy mintegy az eseményeknek, tehát az elbeszélte történetnek a jelenébe helyezzen bennünket és e jelen tudásának megfelelő bizonytalanságot vigyen a szövegbe; másfelől viszont bár formálisan eljövendő eseményekre utal, mégis tudni véljük, hogy a szerző valamely későbbi időpont történelmi tudásával a múltból beszél, azaz az elbeszélés aktusának a jelene valamilyen későbbi időpont. Ami az előrejelzett történelmi eseményeket illeti – ha saját történelmi ismereteinket is figyelembe vesszük –, biztos történelmi tudásra gyanakodhatunk, és ennek nyomán az Anselm jövőjéről mondottakat is hasonló státuszúnak hihetjük. Csak az utolsó fejezetben derül ki, hogy még ha netán valós lehetőségekről volt is szó, ezeket Anselmnak esze ágában sem volt megvalósítani, hiszen szerelmi bánatában visszavonult a világtól.

A következő szövegrészben a “már” határozószó szintén azt jelezheti, hogy az elbeszélő nagyobb távlatból, későbből tekint az eseményekre, s ekképp tisztában lehet kimenetelükkel is:

Ah, de a gondolák népének az 1847. év késő őszen kevesebb idejük és kedvük volt árkádiai álmokhoz.

Mindent elfoglalt a politika.

A közhangulat *már* komorrá és követelővé vált. (47 – kiemelés tőlem, N. K.)

De a könyv végéig sem derül ki, hogy ez a későbbi időpont a regény utolsó eseménye vagy netán még később van (ez utóbbi esetben a történet legalább a szerző számára zárt volna), vagy pedig már a regény során egy ponttól (de melyiktől?) az elbeszélő csupán együtt halad az eseményekkel.

Az időviszonyok tárgyalása láthatóan érintkezik az elbeszélő nézőpont kérdésével, értelmezésüket ennél fogva ott folytatjuk.

2.4. Elbeszélő nézőpont

Az olvasó két forrásból juthat információkhoz: a szerző és a szereplők elbeszéléséből.

⁸ Vö. a *Darstellung (showing)* jellemzését Lämmertnél (LÄMMERT 1975: 92).

Ezen belül – láthattuk – nagy szerepe van azoknak a múltbeli történeteknek, amelyek a jelen meghatározzák és amelyeket az elbeszélés jelenében mondanak el.

A középső részt – amely teljes egészében a jelenhez vezető múlt története – a szerző beszéli el. Mivel az első és a harmadik részben a jelen döntően a múltra utal, ennél fogva az események kevésbé várhatóak, láthatók előre. E két részben a szerzői előreutalások száma is csekély. Ha vannak is előrejelzések, akkor is kérdésesek, illetve a szereplők megérzéseit.⁹ A mű zárata is, mint már szó esett róla, nyitott: az olvasó és a szereplők számára mindenképp, azt viszont nem tudni, hogy az elbeszélő számára is az marad-e. A középső rész eseményeinek várhatósági foka a végkifejlet viszonylagos ismerete folytán természetesen nagyobb, de maguk az egyes események továbbra is kevésbé kiszámíthatóak. Itt egy explicit szerzői előreutalást találunk, olyan elhallgatással, amely a szerző pontos tudására enged következtetni.¹⁰ A jelen idejű történet szintjén a kiszámíthatatlanságot növeli, hogy az események sokszor véletlenszerűen, motiválatlanul találkoznak.

Láttuk, hogy a szerző jelene kevésbé meghatározott. Nézőpontja már csak ezért is labilis, hiszen nem világos, hogy az eseményeket mikor milyen távlatból nézi, illetve mennyire a végkifejlet ismeretében. Az első részben ugyan többet tud a két férfi lelkéről, indítékairól, mint ők maguk, értékeli, illetve ironiával szemléli őket, azaz fölöttük áll, elbeszélése mégsem mentes az ellentmondásoktól. A szereplőkkel együtt halad a cselekményben, az általuk látott eseményeket a megfigyelő szempontjából, a szereplők tudásának szintjéről nézi. Ebben a részben a szerző nem árul el többet Agatháékról, mint amennyit a szereplők tudnak, az események sorrendje is a szereplők nézőpontjának a függvénye. Így az olvasó is csak együtt halad a szereplőkkel, látótere azonos az övékével.

Az információkat a szerző nem egyenletesen adagolja az olvasónak. Így soha nem tudjuk meg, honnét szerzett Anselm Pongráczcal egyidőben Wehrnerről ismereteket (14), sőt, még arra is gyanakodhatunk, hogy az író hibázott és megfélemlített arról, hogy maradt egy mozzanat, amely még magyarázatra szorulna. Hasonlóképpen átugrik Anselm és Agatha kapcsolatának történetén, két ismeretlen szereplő párbeszéde útján mintegy véletlenül tudósít róla. Hiányosak maradnak az ismereteink Agatha 1847 és 50 közötti élettörténetét illetően is, a szereplők hézagos ismereteire vagyunk utalva, amelyeket ők nem kívánnak kiegészíteni.

Tehát az első és a harmadik részben a szerző, a szereplők és az olvasó viszonya változó, nem egyértelmű. A szerző hol fölöttük áll a szereplőknek, mivel értelmezi és megítéli őket, továbbá fölényben van az olvasóval szemben a késleltető, fordított, hiányos szerkezet

⁹ LÄMMERT 1975, 175–179.

révén; hol pedig partnerként kezeli az olvasót: megszólítja, felhívja a figyelmét valamire, ironikusan összekacsint vele. Máskor viszont a szereplők nézőpontja az uralkodó, s így az olvasó semmivel sem tud meg többet, mint a szereplők; a szerző tudásáról pedig nincs tudomásunk: lehet, hogy többet tud, mint mi, de az is lehet, hogy ugyanannyit. Az olvasó így hol fölényben érezheti magát a szereplőkkel szemben, hol ugyanúgy az események kiszolgáltatottja, mint ők.

A középső rész szerkezete nem ilyen bonyolult: az olvasó egyértelműen a két férfiszereplő fölé kerül, olyan eseménysort ismer meg, amit ők a regény végéig sem. Ez a tudás azonban nem segíti hozzá ahhoz, hogy a mű vége zártta legyen számára.

Összefoglalóan tehát a következőket állíthatjuk: A szereplők számára cselekvésük helyessége nem derül ki, s az olvasó sincsen abban a helyzetben, hogy értékelhesse a végkifejletet. Sőt, abban sem lehet biztos, hogy vajon a szerző abban a helyzetben van-e, hogy minősítsen. Az események mind a szereplők, mind az olvasó, s feltehetően a szerző számára is előreláthatatlanok.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy az egymást relativizáló perspektívák és kompetenciák játékából, a könyv egészéből nem lóg-e ki túlságosan is az elbeszélés középső része. Hiszen ez a rész a mindentudó elbeszélő magyarázó visszatekintése a történet előzményeire, emellett a lineáris elbeszélésmód jellemző rá – szemben azzal, ahogyan a könyv első felében és zárlatában a szerző a szereplők nézőpontjához közelít, illetve a szereplők nézőpontja az uralkodó,¹¹ az elbeszélés pedig fordított időrendű. Emellett a fenti eset, amikor Anselm indokolatlanul tett szert tudásra, mással is magyarázható lehet, mint az elbeszélő feledékenységével. A szereplők történeteiről ugyanis általában is elmondhatjuk, hogy bennük a szereplők sokszor túllépik azt az elbeszélői kompetenciát, amelyet pedig perspektívájuk megszabott. Pongrácz például részletesen, árnyaltan beszél el Anselmnek egy történetet, amelyet Wehnertől hallott. Ha viszont igaz, amit Wehnerről gondol, akinek megfigyelőképességét és érzékenységét igencsak kevésre becsüli, akkor ezek a részletek nem származhatnak a forrásától. (16–22) A tengeri kalandot mesélve is visszaad olyan szavakat, amelyeket csak fülbe súgtak, és így senki harmadik nem hallhatta. (39) A szereplők elbeszélő stílusa sem különül el az elbeszélő saját stílusától. Így a regény ebből a szempontból a XVIII. századi regények szintjén marad, melyek szerzőit nem különösebben befolyásolta még az, hogy milyen nézőpontból adnak elő.¹²

¹⁰ “Wehrnernek ezen szava, melyet a buziási fürdőn Albanoni grófhhoz intézett, örökké füleibe cseng az altábornagynak, hogy féltékenységre unszolja, és nejjének, hogy... de ne előzzük meg a történendőket.” (61)

¹¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK 1978b, 23.

¹² STANZEL 1978.

2.5. A külső események és az emberi benső megértése

Az elbeszélés fő szála: Anselm próbálkozásai, hogy Agathát megértse. Ezt tágabb összefüggésbe állítva úgy is értelmezhetjük, hogy a könyv megismerési kísérleteket mutat be, amelyeknek a végeredménye: a megismerési módok csődje.

Szó esett már róla, hogy a történet hézagos marad azután is, hogy a jelen idejű elbeszélésbe több helyütt is a jelent magyarázó múltbeli történetek illeszkednek. Kétféle eseménysor hiányzik szimptomatikusan az elbeszélésből: Anselm történetéből kimarad Agatha és Anselm kapcsolatának története. Keveset tudunk meg azokról a belső lelki és gondolati folyamatokról is, amelyek végül elvezethették Anselmet addig a gyors döntésig, amelyről a könyv utolsó oldalán olvashatunk (74, fentebb már idézve). Emellett hiányoznak az 1848–49-es magyar események is, jóllehet a szöveg tartalmazza előrejelzésüket (lásd 23, fentebb már idézve). A párhuzamos olasz eseményekre viszont annál többször tér ki az elbeszélés. A magyar események kihagyása, persze, egy 1851-ben megjelent szövegben bőven magyarázható külső, pragmatikus okokkal is, de csak a szöveg felől nézve is indokolt.

Magyar események csak Anselm látóterében jelennek meg, mégpedig kizárólag az elbeszélés első, 1848 farsangjáig tartó szakaszában. Anselm már az első oldalakon szót ejt arról, hogy egy bizonyos Adrien gróf “röpirataival annyi borsot tört Metternich herceg orra alá” (8); később pedig levelet kap, amelyben az otthoniak sajnálkoznak, hogy épp egy ilyen élénk, politikai fordulatokban bővelkedő időben van távol, és arról tudósítják, hogy Kossuthot képviselőnek választották az 1847–48-as országgyűlésbe (27 – a nevet csak kezdőbetű jelzi). Esetleg áttételes utalásnak értelmezhető az a történelmi kitérő, amelyben Pongrácz Velencének Genuával szembeni szabadságharcát beszéli el Anselmnek – ez a történet akár a 48–49-es események példázataként is felfogható. Pongrácz, úgy látszik, Velencével rokonszenvezik. Használ olyan metaforákat is, amelyek politikai asszociációkat kelthetnek. Így például ekképp von párhuzamot a tenger és a forradalom között, mégpedig pozitív felhanggal:

az egész velencei tengeröböl nagy *forradalomban* volt. Haragos hullámaival minden oldalon ostromolta a gátakat s az erős zárfalakat, melyek a *szabad* Adriávali egyesülését akadályozák, és szilaj árvait féken tarták. (38 – kiemelés tőlem, N. K.)

Mégis kezdettől fogva ambivalenciát, a külső politikai eseményekkel szembeni szkepszist, távolságtartást is tapasztalhatunk. Anselm már a regény legelején a következő mellérendelő

felsorolással jellemzi volt szeretője férjét: “podagrás, reactionarius és unalmas” (8) – a mellérendelés relativizálja a pártállás jelentőségét. Az 1847-es otthoni fejleményekről szóló levélhez fűzött rosszálló szavai: “Ah, ah! Mindenütt csak harc és háború...” (27) arra vallhatnak, hogy a forradalmi mozgalmak vagy tágabban is: a politika tartalma közömbös a szemében, és a különböző oldalakon álló feleket nivellálja a közös következmény, a háborúskodás. Ezzel vethető össze, amikor az elbeszélő (mint korábban is már idéztem) távolságtartással, s meglehetősen helytelenítve is írja, hogy 1847 őszén “[m]indent elfoglalt a politika” (47). Amikor Pongrácz 1850 szilveszterkor elmeséli Anselmnek mindazt, amit Izidor és Agatha 1848–49-es tevékenységéről megtudott, elbeszélése szempontjából – jóllehet, korábban rokonszenvegni látszott az olaszokkal – közömbösnek tűnik, hogy Izidor az osztrák oldalon harcolt, Agatha pedig az olaszok pártján állott: Izidornak a harcokban tanúsított bátorsága nem kevésbé erény, mint Agatha önfeláldozása. (71–72)

Agatha élete – szemben Anselméval – sokkal szorosabban összefonódik a politikával, ám ez sose a magyar, hanem csak az olasz mozgalmakat jelenti. Már ezek kezdetén Agatha “szenvetéllal ragadá meg a politikát” (69), velencei szalonjában “a szabadelvűek árnyalatai” és “a mozgalmak barátai” közlekednek (35–36), az olasz harcokban pedig betegápolóként vesz részt és vagyonából is sokat áldoz kórházakra. Ez utóbbi történet végén, amikor Agatha megbocsátja Izidornak halálos ágyán, amit ellene vétett, meglepő módon említést sem érdemel a számára, hogy az ellenkező oldalon álltak, mint ahogyan az sem, hogy Izidor halálos sebeit éppen aközben kapta, hogy Radetzky csapatai az olasz felkelést levertek. (71–73)

Agatha életének a politikai-szabadságharcos oldalát Anselm nemigen látszik még csak recipiálni sem, mint ahogyan az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc még csak be sem szüremkedik az életébe. Az elbeszélő az 1848 farsangjakor csalódott szerelme csak Bécsig követi (de még ezt az uticélt is csak feltételezi, lásd fentebb az 53. oldalról idézett szöveget). Az 1850-ig tartó éveiből szinte csak lelkiállapotát írja le és események nélküli remeteéletét: mintha Anselmnek ezekben az években külső élete egyáltalán nem is lett volna, csak belső. Ennek fényében a történet nem más, mint Anselm visszavonulása a külvilágtól saját benső életébe: az első, 1848 farsangjáig tartó szakaszban csak a politikát illetően közömbös, ezután pedig mindenfajta külső eseményt illetően.

Összességében az a benyomásunk keletkezik, hogy pártállástól vagy akár csak a politika iránti érdeklődés valamikori meglététől vagy hiányától függetlenül az összes szereplő és az elbeszélő is ugyanoda jut, nevezetesen hogy elfordul az eseményektől mint olyan tényezőktől, amelyek külsődlegesek és amelyeket nem tud befolyásolni. A külső események vélhetőleg azért sem befolyásolhatók, mert a kisregény – a tagolásáról, időszervezetéről és

nézőpontkezeléséről mondtak alapján – úgy láttatja őket, mint amelyek kevésbé áttekinthetőek, illetve kiszámíthatatlanok. Ennélfogva mindegy is, hogy az aktuálpolitikai helyzet mennyiben befolyásolta Keményt abban, hogy az 1848–49-es magyar eseményeket csak burkoltan tematizálja: e tekintetben se lehetne a kisregény vége más, mint a rezignáció vagy a véres események okozta fájdalmas kiábrándulás és az emberek magukba fordulása. Az olasz események nem kevésbé alkalmasak e konklúzió levonására, mint a magyarok, továbbá az olasz harcok azzal, hogy a magyarokkal látens párhuzamba kerülnek, egyenest általánosabb érvenyt is adnak a mondandónak. Emellett a magyar események hiánya a regényen belüli saját jelentést is kap azáltal, hogy így egy stádiummá válhat azon az úton, amely a világ külsődlegességeitől eltávolít.

Ugyanilyen a külsőtől a belső felé vezető utat figyelhetünk meg, ha Anselm arra irányuló kísérleteit figyeljük, hogy Agathát megértse. Láthattuk, hogy a fordított időrendű történetmondás következtésben az első és a harmadik résznek csaknem a fele a utólag elmondott történet. Ez többek közt annak köszönhető, hogy Anselm a múlt eseményeiből próbálja megérteni Agathát. Azonban a múltból nem sikerül a jelent megértenie. Többek közt ez a negatív tapasztalat szűrődik le a regény zárlatában is, amikor Anselm úgy dönt: nem törí fel Agatha ládikáját, nem ismeri meg élete titkát, hiszen az így megszerezhető tudás érdektelen, a dolgot magát nem érinti. S ahogyan a múltból a jelen nem magyarázható, ugyanúgy a jelenből sem látható előre a jövő – hiszen a kisregényben az események várhatósága kicsi. Az eseményekre irányuló, külsődlegességeken alapuló megismerés a másik ember megértése tekintetében ugyanúgy csődöt mond, mint az események megértését illetően.

A másik megértése szempontjából persze több joggal vethető fel, hogy a külsődlegességek itt esetleg nem is relevánsak: ha a megismerés tárgya a másik személyisége, akkor talán az ennek adekvát megismerésmód belső kell legyen, és például megélésen kell alapuljon. Ilyesmit fogalmaz meg Anselm 1847. október 19-ikei, Pongráczhoz írott levelében: “Mily élessé teszi az elmét... a szerelem.” (46)

De eléggé-e? Hiszen e megismerés során Anselm éppenséggel önismeretét és önmagát veszíti el. Még viszonya sincsen a nővel, már ezt írja: “Naponkint látom Agathát, és kevésbé ismerem magamat.” (42) A szerelmen keresztüli megismerést mi sem mutathatná be jobban, mint kettejük viszonyának a története: ám épp ez maradt ki az elbeszélésből.

De lehetséges-e egyáltalán akár csak belső megélésen alapuló megismerés olyan jellemek esetében, mint Agatha? Hiszen a lány személyisége szélsőségekkel teli: hol angyali, hol démoni; hol költői, hol érzéketlenséget, közönyt mutat; hol szeszélyes, hol mélyen érző; hol ábrándos bánat orcáján és betegség szívében, hol szenvedélyes, hol pedig határozott és

gyakorlatias cselekvő; hol kifinomult, mégis eredeti ízlésű műértő, hol kisportolt testű amazon; hol szalonokban udvaroltat magának lovagok hadával, hol patríciusnőként viselkedik, hol pedig halászeleánya.

De a kisregény többi szereplőiről is hasonló mondható: ellentmondásosak, sokszor szélsőségek között hányódnak, személyiségük kontinuitása elveszett, kiszámíthatatlanok. Izidor megmagyarázhatatlanul gyors, gyökeres változáson megy keresztül: a korábban már-már a balekségig önzetlen, szolgálatkész, odaadó szerelmes, akiről rosszat a legvadabb fantázia sem tudott volna elképzelni, még magamagáról is azt mondja: “megdöbbszemtem lelkemnek sötét árnyékától” (66); majd “ördögi nyugalommal” (62) és tervszerűséggel kelepcét állít Agathának és kényszeríti, hogy lefeküdjék vele. A felszínes társasági életet és hódításokat kereső Anselm lényében szintén már a kezdet kezdetén van valami “sötét, fölvillogó, megdöbbszemő és démoni elem” (23). Aurélia, Anselm húga esetleg Agatha hasonmásává is válhat: “vérmérséke heves” (51), s első férje Izidor, akit Agatha legalább kezdetben szeretni vélt, a második pedig Devény, Agatha első szenvedélye.

Kétséges, hogy ilyen személyiségek akár a belső megismerés számára hozzáférhetőek-e. Amikor Anselm a kisregény zárlatában Agatha vonatkozásában a lemond a “boncolgató elmeéről” (74), a tudásról a hit javára, úgy szavai már csak ezért is úgy értelmezhetőek, mint ugrás a bizonytalanba.

A megélés, az érzelemgazdagság pozitívum a regényben. Ugyanakkor az elbeszélőnek a következő szavai azt jelzik, hogy az életbölcseccsel nem uralható szenvedélyek nem feltétlenül ilyenek:

Az Adria ingerlékennyé lőn, keblét – mint a halandókét a nagy szenvedély – fel-felforgatta a *bora*, s a világló tornyok lámpái, bár eléggé örködtek az éj és vihar közt, mégis néha – mint az életbölcseccsel elvei – a veszélyeket kiderítették, annélkül hogy elhárítani tudnák. (47)

Rációval uralni a szenvedélyeket negatívum – de egyáltalán nem uralhatni őket úgyszintén az. Ez a szövegrész párhuzamba állítható azzal a passzussal, amelyben Pongrácz a tengerre alkalmazta a “forradalom” metaforáját (38). Ahogyan a regény a szenvedélyeket ambivalensen látatja, úgy a politikai eseményeket is. S hogy mindkettőről lényeges mozzanatok szimptomatikusan elhallgat, az a bizonytalanságnak is a jele – annak, hogy mindkettő uralhatatlan.

Anselmet a saját élettapasztalata viszi arra, hogy a tudást elvesse: az, hogy a múlt, a jelen és a jövő között nem látszott kapcsolat. Amikor nem nyitja fel a ládikát, akkor ezzel valószínűleg (legalábbis egyelőre) arról is lemond, hogy megtudja: húga második férje, Devény korábban Agatha szerelme volt, akit ki tudja, hogy a lány tényleg feledett-e – s így ez

a frigy esetleg kettejük kapcsolatának ugyanúgy akadálya lehet, mint hűgának első házassága Izidorral. Épp a regény végpontján előfordulhat tehát, hogy az olvasó azért, mert tud valamit, amit Anselm nem, arra kezd hajlani: talán mégsem kellene sutba dobni minden tudást, ami a külső eseményekre vonatkozik. Ezzel a regény vége visszatért a kiinduló kérdéshez, mindkét válaszlehetőséget nyitva hagyva.

3. Ködképek a kedély láthatárán (1853)

3.1. Az elbeszélés tagolása és időszerkezete

A mű 232 lapon 23 fejezetre tagolódik: egy bevezető, jelöletlen fejezetre és 22 számozottra. A bevezető fejezet teljes egészében az elbeszélés története, és nem a történet elbeszélése. A könyv utolsó, csillaggal elkülönített fél oldala szintén az elbeszélés történetéé. A bevezető és a befejező rész között elmesélt történeteket ezzel szemben az elbeszélés története már csak többnyire néhány soros, féloldalas megjegyzésekkel, a szereplőknek az elbeszélésekre adott reakcióival szakítja meg.

A regény több történetet kapcsol össze egy fiktív elbeszélő – Várhelyi – segítségével. Az egyes történetek, cselekményszálak világosan elkülöníthetők egymástól, s viszonylag nagy, összefüggő tömböket alkotnak. Florestan történetét a VII–XI. fejezetben Cecil beszéli el, Ameline történetével összekapcsolva, a XII. fejezet ehhez hozzáteszi Ágnes történetét, amelyet Várhelyi valamikor Jenő gróftól hallott, s végül a XIII. fejezetben Cecil férjének szavaival zárul egy Várhelyivel folytatott párbeszédben. Jenő gróf történetéről három terjedelmesebb részben és egy rövidebb betétben, a vén francia életéről pedig Jenő történetének első részén belül, a gróf életével párhuzamosan, valamint az elbeszélésbe iktatott saját emlékiratából értesül az olvasó. A fejezetek többé-kevésbé egyenletesen váltják egymást, 6 és 12,25 oldal közötti terjedelemben (a számtani középarányos ~10 lenne). A legrövidebb fejezet a XIII. (3,5 oldalnyi) – ez a rövid, párbeszédekkel tarkított életkép Cecil és második férje mindennapjait jellemzi, és az elbeszélés jelenéhez tartozik. A leghosszabb fejezet a XII. fejezet (17 oldal) – az átlagon felüli terjedelem oka itt az lehet, hogy három szál kapcsolódik össze: a jelen idejű történet, melyhez még a fiktív elbeszélő is hozzáfűzi töprenkedéseit; Jenő gróf története (az elbeszélő visszaemlékezik egy Jenő gróffal töltött estére); és Ágnes (Florestan és Cecil) története (ezt Jenő gróf meséli el ezen az estén).

A mű a fiktív elbeszélő általános tartalmú elmélkedésével kezdődik és szentenciózus végkövetkeztetéssel zárul.¹³ Az egyes fejezetek egy-egy jelenet végénél, a szereplők vagy az időviszonyok változásánál, beszámoló-összefoglaló jellegű részben témaváltáskor, illetve az egyes szálak érintkezési pontjain fejeződnek be. Ennek megfelelően a fejezetek új jelenetekkel, szereplőkkel stb. nyitnak. Kivétel ez alól a X. és XI. fejezet határa – itt a fejezethatár folytonos eseményt szakít meg. Ez Cecil elbeszélése, amelynek romantikus jellegéről még lesz szó.

Látható, hogy a szöveg felszíni szerkezete kiegyensúlyozott, az egyértelmű építkezés benyomását kelti.

Azáltal, hogy a szerző és az elbeszélő történet közé fiktív elbeszélő iktatódik, a következő *idősíkok* lehetségesek: (1) az írás aktusának a síkja, a megírás története; (2) az elbeszélő jelen idejű történet – jelen esetben a szóbeli elbeszélés és az e köré csoportosuló események története; (3) a szóbelileg előadott múlt idejű történet(ek) síkjai(i).

E három idősík közül az *elsőre* kevés, s nem egyértelmű utalást kapunk. (Ez szintén hozzájárul ahhoz, hogy az elbeszélőt megbízhatatlannak érezzük, mivel ezzel arról is lemond, hogy az ellentmondásosan előadott történetekre reflektálva egységesítse őket.) Az első oldalak elmélkedései nem kizárt, hogy az összes többi elbeszélő esemény megtörténte után születtek, ám magára az írás aktusára nem történik olyan utalás, amely ezt a hipotézist kielégítően alátámasztaná. Másodszorra a XII. fejezetben kapunk néhány jelzést. Itt a fiktív elbeszélő visszaemlékszik egy estére, amelyet Jenő gróffal töltött a gróf kiürült, elhanyagolt kastélyában. Hogy a kastély és lakója mint jutott ebbe az állapotba – mondja –, “nem beszélhetném el anélkül, hogy Jenő Eduárd gróf viszontagságos élményeiről előbb ne vonjam le a leplet, mint akarnám” (114). A történetet, amelyet Jenő gróf ezen az estén elmesél neki, csak “[n]émely kihagyásokkal” (117) adja vissza.

Az elbeszélő a történetmondás közben is gyakran értelmezi az időrendet, amelyet alkalmaz. Az elbeszélés aktusának ezzel az önértelmező formájával egyúttal biztosítja a befogadóval is a kapcsolatot:

Kik lehettek e mások, idő előtti volna említenem. (119)

ideje már a *vörös szobáról* is, mely a gyermekek és a vénasszonyok rémítője vala, néhány *betűt* kockáztatni. (119 – második kiemelés tőlem, N. K.)

De hogy mi volt a grófné ötlete: azt én elhallgatom. (124)

A *második idősík* eseményei az elsőnek alárendeltek; a történet síkján megelőzik az első eseményeit, az elbeszélés síkján viszont követik. A második idősík időben követi a

¹³ LÄMMERT 1975: 88

harmadikat, annak következményeként értelmezhető. Mégis megőrzi relatív önállóságát, keret volta nyilvánvaló. Az egyes szálak már csak ezért is véletlenszerűen, esetlegesen kerülnek egymás mellé. A történetek elbeszélése során ugyan kiderül, hogy vannak kapcsolatok az egyes szálak között: például a vén francia fia Florestan, aki Cecil első férje; Jenő tehát Cecil sógornőjét vette feleségül, emellett Florestánt is ismeri. De mindez nem befolyásolja a történetek menetét: például Cecil története felől nézve közömbös a vén francia életútja vagy sógornője és a gróf házassága; mint ahogyan Jenő gróf szemszögéből is mindegy, hogy mi történt Ameline és Florestan között. Az egyes szálak szereplői közötti kapcsolatok csak azt teszik lehetővé, hogy Várhelyinek, a fiktív elbeszélőnek a történetek mind tudomására jussanak, és rendezni tudja őket. Így az elbeszélt történetek egymáshoz inkább mellérendelően viszonyulnak, a könyv párhuzamos történetekre hullik szét. De többet annál, mint egymás után sorjázó történeteket, a könyv címe alatt olvasható *Beszélyfüzér* mint műfajmeghatározás sem ígért.

A *harmadik sík* időrendje a másodiknak alárendelt: a történet síkján megelőzi a második síkot, az elbeszélés síkján viszont váltogatják egymást. A két sík kapcsolatát az elbeszélt történet időrendjét és az egyes történetek elbeszélésének sorrendjét összevetve is jellemezhetjük.

A történetek elbeszélésének sorrendje:

1. Jenő halála, Cecil második férje
2. Jenő története 1813-tól házasságáig, illetve a vén francia haláláig
3. a vén francia története a francia forradalom története előtt és alatt, a forradalom következményei
4. Florestan és Cecil története valamikor Jenő lánykérése után
5. egy este Jenőnél 10 évvel azután, hogy Jenő házassága felbomlott
6. a 4. történet rejtélyének megfejtése: Ágnes története
7. a 4. és az 6. történet kapcsolatának megoldása: Cecil első házasságkötése és kiléte
8. Jenő házasságának és válásának a története; birtokának állapota a válás után
9. kb. 4–5 évvel a második idősík, a jelen idejű elbeszélés előtt: Jenő visszaadja az adósleveleket

Annak ellenére, hogy az egyes cselekményszálak világosan elválaszthatók egymástól, a történetek időrendjében maradnak homályos pontok. Biztosan állíthatjuk, hogy a vén francia memoárja tartalmazza a legrégebbi történetet. Jenő és Florestan történetének egymáshoz való időbeli viszonyát nem lehet kideríteni. Ez legalábbis bizonytalanságérzetet okoz – annak ellenére, hogy a tüzetesebb elemzés kimutatja, hogy viszonyukra a hasonmásszerkezet, s nem

a kauzalitás a jellemző. Az utóbbi jele az is, hogy a két történet menetét nem befolyásolja, hogy olykor érintkeznek egymással. Az egyes történetszálakon belül az időmegjelölések gyakran pontatlanok, az eltelt idő tartamáról csak körülbelüli fogalmat alkothatunk.

Az egyes szálak időrendjét – mivel a történetszálak és -fázisok¹⁴ elbeszélése nem folytonos, hanem többször is megszakad – a *többszörös késleltetés* és a *többszörös megfordítás* jellemzi:

Jenő

az elbeszélés sorrendje: 1–2–5–8–9

az elbeszélés történet időrendje: 2–8–5–9–1

Cecil

az elbeszélés sorrendje: 1–4–6–7

az elbeszélés történet időrendje: 7–4–6–4'–1

A két tényezőnek azonban különböző funkciója van a két történetben. Jenő története Jenő halálával kezdődik. Így a többszörös megfordításnak előreutaló a szerepe: mivel a végkifejletet ismerjük, így már csak az érdekelhet, hogyan jutunk el hozzá. Cecil története rejtélyes történet: Cecil kilétére például csak a végén derül fény. Az utólagos, késleltetett megoldások játszanak benne szerepet, így a történet megfordításának visszautaló funkciója van. Jenő történetében az eseményekről esetleges következményekkel együtt értesülünk, Cecil viszont már megtörtént események hatásáról az illető esemény, azaz az ok nélkül számol be. Így a 75. oldalon megtudjuk, hogy a gyermek megszületett, de a 83. oldalig kell várnunk, amíg kiderül, hogy az időközben elbeszélés egész zűrzavar annak a következménye, hogy a gyermek fekete. Arról, hogy Ágnes úrnője iránti hűsége szerencsétlenséget okozott, a 77. oldalon hallunk; hogy Ameline a gyermeknek bűnén kívül anyja, a 83-ikon; hogy Florestan nem apja a gyermeknek, bár neje hű volt, a 89-iken; majd a büntelen bűn motívuma megismétlődik a 103. oldalon. Mindezekre a paradoxonokra csak jóval később, Ágnes történetében a 117–127. oldalon kapunk megoldást. Ugyanígy Cecil a Jenő grófról szóló történetbe először az 56. oldalon szól közbe, ezzel jelezve, hogy különös érdeklődéssel viseltetik iránta. De csak a 130. oldalon derül ki, hogy Cecil azonos Ameline-nel és Stefánia sógornője. (Bár itt az olvasó a szereplőknél, de az elbeszélőnél is már előbb kezdi sejteni a megoldást.) Jellemző, hogy Várhelyi mind Jenő történetében, mind pedig az elbeszélés jelen idejű történetében együtthalad az eseményekkel, illetve kétszer is előreutal a későbbiekre – ezért úgy sejtjük, ez a saját stílusa. Ágnes történetét viszont – amelyről kiderül: Cecil történetének az előzménye – ugyanazzal az elhallgatásos technikával adja elő, mint Cecil Ameline-ét.

Fejezethatár csak Cecil történetében szakítja meg az elbeszélés folytonosságát, ezzel feszültséget, várakozást alakítva ki.

Mindez azt sugallja, hogy *két különböző elbeszélésfajttával* van dolgunk: Jenő gróféra a *realizmus*, Cecilére pedig a *romantika* kifejezést alkalmazhatjuk.¹⁵ Emellett szólnak a fejezethatárokról korábban mondtak is. Az elbeszélés jelene és Jenő gróf története gyakran ironikus vagy szatirikus árnyalatú. Ezzel szemben a Cecil elbeszélte történet ezt a felhangot teljesen nélkülözi. Ágnes történetében pedig – mivel Cecil történetét folytatja – csak a grófné ábrázolása nem ironikus. Ameline (tulajdonképpen Cecil) történetét az elbeszélő és Cecil is egyszerre tartják rémítőnek, groteszknak, illetve nevetségesnek.¹⁶ Jenő gróf történetét elbeszélve Várhelyi az események negatív végkifejletét azzal magyarázza, hogy a gróf nem vette figyelembe a realitást, nem számolt az emberi természettel, embertársaival és megsértette az emberi szabadságot. Ezzel szemben Cecil Ameline történetét elmesélve a végzetet nevezi meg okként: “a szülék részrehajlását az ég büntetlen nem tűri“ (87), a jelen idejű történetben viszont Várhelyivel beszélgetve már Ameline tévedését (rosszul mérte fel Florestan tulajdonságait) és Florestannak a körülmények hatására bekövetkezett változását. Florestan szerint az események oka a végzet, amely azért sújt le, mert apja részt vett a forradalomban. Várhelyi viszont kauzális összefüggésekkel magyaráz: “S mily nyomorult jelleművé vált a különben derék Florestan egy véletlen miatt, mely az ő hűtlensége által idéztetik elő” (134).

A realista Jenő elbeszélései viszont nemcsak tartalmilag, hanem a stilizáltság tekintetében is hasonlítanak Florestan paradoxonokban és ellentétekben gazdag keserű ítéletéhez. Várhelyi összefoglalása szerint a gróf

történeteket beszélt, melyekben az ember kajánul rontotta el sorsát, vagy az embert sorsa, oly történeteket, melyek által a szerencsétlenség nevetségesnek, a szerencse szánalomra méltónak és az élet egy örültházban készült drámának tűnik fel. (115)

Florestan pedig így fordul feleségéhez, Cecilhez:

Óh, az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyöngeségeket von be. Bűneink nagy része túlhajtott erény; erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenveinknek, melyek megvakítnak, és közönyünknek, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötétségben szellemünk aludjék el, és a szívétlenség által butákká váljunk. (93)

¹⁴ LÄMMERT 1975, 73–82.

¹⁵ Cecil fekete gyermekének történetét Florestan is gúnyosan a romantikusok tollára valónak mondja. (83)

¹⁶ Cecil: “mi haszon oly történetet tudni, mely rémítő, mint egy temetőben töltött éj, s mégis... nevetségesnek is látszhatnék?” (112–113). Várhelyi: “valami rémítő és egyszersmind groteszk” (113).

A "romantika" beszüremkedik a realista történetbe; a sors, a végzet betör a kauzális eseménysorba.

A szöveg egyszerre kínálja a "romantikus" és a "realista" megfejtést, nem dönt a kettő között.

3.2. A szereplők hierarchiája és helyük a történetben

Hasonló ambivalencia észlelhető a szereplők értékelésében is. Hierarchiájukat első megközelítésben az szabhatja meg, hogy az illető szereplő ábrázolása ironikus-e vagy sem, illetve hogy az *ironia* milyen mértékű.¹⁷ Eszerint a legkevesebbre értékelt szereplő Cecil második férje, akivel csak ironikus ábrázolásban találkozhatunk, a legtöbbre értékelt pedig Cecil, akiről csak egy enyhén ironikus rész szól.¹⁸ Utána a rangsorban feltehetőleg Stefánia következik. Kezdetben Várhelyi szeretetteli iróniával és humorral ábrázolja a fiatal lányt. Később ez az ironia is eltűnik: amikor igazán beleszeret a férjébe, illetve amikor csalódva benne, felnőtt nőhöz méltóan autonóm módon kezébe veszi a sorsát. Az elbeszélő egyenest az "emancipált" kifejezést alkalmazza rá. (186) Az autonómia Cecilre is jellemző: ő is képes arra, hogy leszámoljon múltjával és maga mögött hagyjon mindent: férjet, rangot, biztonságot és otthont – ugyanazt teszi, amit Stefánia is. A két hősnő közös tulajdonságai azt sugallják, hogy a fiktív elbeszélő az érzékeny, bensőséges emberi kapcsolatokra képes, de emellett autonóm személyiségeket preferálja. Ez tehát a két főszálnak és az elbeszélés jelenének is a közös értéke. A többi szereplő egymáshoz viszonyított helye bizonytalanabb, mivel hol ironikusan ábrázolja őket az elbeszélő, hol pedig nem, emellett a róluk szóló explicit elemző-értékelő kijelentései is gyakran ellentmondanak egymásnak. A fiktív elbeszélő önjellemzése is – jóllehet nem kizárólagosan – erősen önironikus.

A szereplők hierarchiájáról további következtetéseket vonhatunk le, ha egyesével tekintjük át történetüket és az elbeszélésben elfoglalt helyüket.

A vén francia története. Életútját három forrásból ismerjük meg: memoárjából, fiának írott búcsúleveléből és Várhelyi elbeszéléséből. Az emlékirat életének három stádiumát ábrázolja: amikor a felvilágosodás és a forradalom eszméi még nem fertőzték meg, amikor hatottak rá, és végül amikor már kiábrándult belőlük. A francia maga életének első két

¹⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1978b, 3–4.

¹⁸ "Cecil nyugtalan volt szokatlan hanyagságom miatt, s úgy kezdett unatkozni, hogy már elállani akart szilárd elvétől, miszerint egy nőnek semmit sem kell papírra bízni, mit szóval is intézni lehet, s éppen toll volt kezében, hogy a városi postára küldendő levél által idézzen haragos tekintete elé" (10).

szakaszát ironikusan, értéktelenként mutatja be. A memoár utolsó részét Várhelyi már csak saját szavaival foglalja össze. (Így ezt a részt fenntartásokkal olvashatjuk.) A francia forradalomból az öreg csupán jobbágyainak felszabadítását említi lelkesen. Ez az egyedüli, amit az öregúr élete végén is megőriz a forradalomból: végrendeletében felszabadítja erdélyi jobbágyait is. A harmadik életszakasz elbeszélése során elhangzik, hogy a forradalom megszüntette az egyéni szabadságot és ezzel semmivé tette egyébként helyes céljait is. Ezt a nézetet Várhelyi közvetlenül a vén franciának tulajdonítja, de ő maga is vélhetőleg egyetért vele.

Várhelyi a franciát ambivalensen mutatja be. Jenő gróffal szemben ugyan igazat ad neki: becsüli tapintatát és emberségét, hogy védi az emberi méltóságot és képes figyelembe venni a realitásokat.¹⁹ Mégis gyakran ironikusan ábrázolja, például “gazdálkodását” és fukarságát jellemezve (22). “[H]eringszáraz franciánk[nak]” nevezi és különcnek. (21) A különc jelzőt pedig a rögeszmével párosítja: “A különc öreg még a konyhát is feláldozá rögzött szenvedélyének” (21).

A vén francia Florestanhoz írott levelében minősíti saját életét: “Ne könnyezd halálomat! Amily közönyös volt előttem az élet, olyan a kimúlás is, s ha e percben a sors megkérdezne a választás iránt, nem tudnék határozni, és egész alázatossággal rája bíznom az eldöntést.” (57) A levelet olvasva még abban a véleményünkben is megingunk, hogy életének akár csak a harmadik fázisa is valamilyen értelemben is sikeresnek mondható-e – ám a kérdésre, miért ne lett volna sikeres, a levélből nem olvasható ki válasz.

Jenő gróf története. A gróf élete egyértelmű kudarc: reformtevékenységével és házasságával egyaránt csődöt mondván végül a teljes kiábrándultság állapotába jut, mint a fentebbi idézetben (115) már olvashattuk. Később is csupán

valamivel engedékenyebbé váltunk [= Jenő + Várhelyi] a világ iránt, s annyit Jenő is lehetségesnek képzelt, hogy a szellemi élet földjén százezer gyom közt tán lehet egy virágot is lelteni, ha tudniillik a keresésben különös szerencsénk van... (115–116)

Halála előtt négy-öt évvel Jenő – mint Cecil második férjének szavaiból megtudjuk – ezzel adja vissza az adósleveleket: “Istennek hála, semmim sincs a gyűlölt múltból, ott vagyok, hol kezdtem!...” (236) Az élet végén a kiindulópontához visszatérni kétségtelenül kevésbé mutat eredményes életet, de Jenőnek legalábbis megnyugvást látszott jelenteni. Szemben e kijelentéssel, amely a regény utolsó lapján olvasható, a könyv legelején a fiktív szerző viszont

¹⁹ Például: “Bámító volt a tapintat és körülményismeret ezen magukban csekély becsű, de jól választott emlékek kiosztásában.” (55)

úgy véli, hogy “[s]oha tán a világgal elégületlenebb lelket a halálangyal nem vitt a mennyországba, mint Jenő Eduárd grófét“ (11).

Az elbeszélő nem ad biztos fogódzót, hogyan ítéljük meg Jenő alakját, kortársaihoz való viszonyát. Bár Jenő vereségeért rögeszméjét okolja, de kortársait, a földesurakat és a parasztokat is iróniával kezeli. Úgy találja, hogy rögeszméje sérti az emberi szabadságot – ugyanakkor úgy véli, hogy még rögeszméje is “lángoló emberszeretetet tanúsít” (166), s mint az imént is olvashattuk, úgy gondolja, halála után a mennyországba került. A rögeszme időszerűségét, igazságát egyszer így, másszor meg amúgy láttatja: hol a kortárs “régí ‘jó világ’”-gal szemben becsüli Jenő gazdálkodását és korszerűnek tartja (142), hol viszont úgy látszik, Jenő túl gyorsan halad. Iróniával szól Jenő adósairól, akik a grófot kalmárkodónak, “keresztény-zsidó”-nak mondják (151). De máskor maga is idegenkedik a pesti zsidóságtól: “Idegeimet ingerlé e halálnyugalom, e némasága millió önzésnek és életgondnak.” (133) Hol úgy találja, hogy a parasztok előítéletesek, hol viszont úgy gondolja, hogy előítéleteik Jenő gróf módszereinek köszönhetőek. Nemezszer még relatív igazságukat is elismeri:

A földesúr éjjel-nappal örködék, hogy úrbérései az ő jól átgondolt terve nyomán okvetlenül és szünetlen boldogok legyenek; de az úrbéresek szeretnék volna, hogy saját tetszésük szerint lehessenek néha boldogtalanok is. (153)

De aztán újfent kigúnyolja a parasztok előítéleteit is.²⁰

Stefániát, mint láttuk, a történet alapvetően pozitívan értékeli. Ugyanakkor mind a gróf, mind pedig az elbeszélő nem túl hízelgő párhuzamba állítja őt atyjával: “Stefánia feje makacs, szíve részvékeny, jelleme függetlenségre, sőt egy kevés romanticizmusra s különöcségre is hajló vala.” (181)

Florestan és Cecil története. Florestan kudarca a családgög rögeszméjének a kudarca. Eközben Florestan Ameline-t is azzal vádolja, hogy rögeszme foglya (106 – persze, e tekintetben kevésbé bízhatunk Florestan ítélőképességében).

Florestan számára a történet konklúziója (mint fentebb már idéztük) a relativizmus: a bűn az erény egy fajtája, az erény pedig a bűnből keletkezik – bűn és erény között nincsen határ. (93)

Cecil számára a történet végkifejlete az elbeszélés jelenében leírt állapot. Ezt az állapotot az elbeszélő az értékhiány mozdulatlan állapotaként, a korábbiakhoz képest pedig értékvesztésként jellemzi. Ez az állapot a történet során nem változik, az elbeszélő történetek csak időlegesen hatnak rá. Az elbeszélő a bevezetőben magát érzéketlen, kiszáradt

²⁰ “Heródes gyermekgyilkolásai után a falu bölcsei szerint borzasztóbb tény még nem követtetett el” (158) – így jellemzi Várhelyi, hogyan reagált a falu a gróf rendeletére, hogy a gyerekeknek iskolába kell járniuk.

fához hasonlítja (9), valamivel később magát és Cecilt párhuzamba vonja, s ezzel az értékhiányos jelent a maga és Cecil közös jeleneként határozza meg. A múlt a jelenhez képest felértékelődik. Miközben a nő számára a jelenbeli “elégültség legfőleg ellenvetés nélküli elfogadása a viszonyoknak, melyeken úgysem változtathat” (135), addig az emlékek hatására arca “halványan s egy átvirrasztott éj nyomai mellett is úgy tetszék, sokkal szebb és igézőbb vala, mint ismeretségem óta bármikor” (70). Cecil visszaemlékezésekben, a múltban él, a jelen nem érdekelheti. Számára a történet második férje szavaival végződik: “S láthatja ön, édes Várhelyim, hogy mi igen-igen boldogok vagyunk.” (236) Ezt az állítást ugyan az egész történet cáfolja, és Cecil aligha érthet egyet vele, mégsem tiltakozhat.

Várhelyi története. A fikatív elbeszélő csak utal néhányszor saját élettörténetére. Ő ugyanúgy kiábrándult, csak neki ez még “az ábránd előtt” sikerült, szemben Jenővel, aki már a “keserű csalódás után” van. (115) Saját jelen helyzetét – mint az előbb láthattuk – döntően Ceciléhez hasonló értékszegény állapotként írja le. Egyszer tesz ezzel ellentétes kijelentést. Miután törlesztette ifjúkori költekező életének utolsó adósságát, ezt írja: “Úgy éreztem magamat, mint a hajós, ki egy alkalmatlan tengeri kaland után, mely alatt néha zivatarok is üldözték, csendes kikötőben vetett horgonyt.” (135) Nagy ábrándjáról, szerelméről nem tudja, hogy “példátlan könnyelműségem, vagy nemes kedélyem bizonyosága” (8).

E következtetéseket összekapcsolva az elemzés kezdetén mondottakkal arra juthatunk, hogy a mű felszíni szerkezetének ellentmondásmentessége, jól kivehető, szabályos tagolása és az elbeszélés szentenciózus keretbe ágyazása az elbeszélés jelene statikus, értékszegény jellegének is megfeleltethető.

Az egyes szereplők sorsa egymás *hasonmásaként* fogható fel. A vén francia maga hasonlítja magát Jenő grófhhoz. (65) Várhelyi önmaga és Cecil között lát rokonságot. Florestan ugyanúgy relativizmushoz, kételyhez és keserű cinizmushoz jut, mint Jenő gróf vagy mint Várhelyi (vö. fentebb 93 és 115–116). A vén franciáról, Florestanról, Ameline-ről, Stefániáról és Jenő grófról is elhangzik, hogy különc és rögeszmékhez ragaszkodik – a szöveg kontextusában a rögeszmesség a visszatérő negatív jellemvonás. Florestan családgógye, Jenő népboldogító elvei oltárán áldoz. Mindkettejük házassága tönkremegy, nők pedig lemondóan visszavonulnak az élettől: Cecil az öreg tanácsos karjaiba, Stefánia kolostorba. A pozitívan és a negatívan értékelt hősök sorsa egyaránt szerencsétlenül végződik, legyen a végzet az ok, vagy az, hogy nem vették figyelembe a realitást, vagy megsértették az emberi szabadságot és méltóságot. A hasonmás szerkezet következtében az olvasó hajlamos az elbeszélés jelenét az összes hős szempontjából negatívnak látni, még akkor is, ha ezt a mű nem minősíti direkt formában, vagy pedig a szereplő maga ellentmondásosan értékeli.

Így az elbeszélő ugyan az ironikus ábrázolással különbözőképpen minősíti a szereplőket, a hasonmásszerkezettel viszont egy síkra hozza őket.

3.3. Elbeszélő nézőpontok

Az eddigiek során is már többször is érintettük a nézőpontok kérdését. Ez is már sejtetheti: a mű fokozottan alárendelt az elbeszélő nézőpontok változásainak és ellenáll a lineáris olvasásnak.

A történeteket több nézőpontból ismerjük meg, az elbeszélés központi tudata pedig fiktív elbeszélő, saját személyiséggel és történettel. A történeteket az ő nézőpontja szűri meg és rendezzi. Egyik célja vélhetőleg, hogy kibogozza az eseményeket, helyreállítsa a történetek összefüggéseit.

De megbízhatatlan elbeszélőnek bizonyul. Erre utalhatott már az is, hogy a történetet ellentmondásosan adja elő, az ellentmondásokra azonban nem reflektál, nem is próbálja őket feloldani. Szintén ebbe az irányba mutathat, hogy történetmondása laza, kihagyásos, az események időtartamára sokszor nem derül fény, s hogy az egyes szálak közötti időrendet nem tisztázza annak ellenére sem, hogy rendszeresen értelmezi saját elbeszélésének időkezelését. Láthattuk, a könyv nem dönt a kétféle – a “romantikus” és a “realista” – történetmondás, világkép között sem. Az ellentmondásos, bizonytalan értékítéletek, valamint az ironikus ábrázolás értékelő gesztusa s ezzel szemben a hasonmásszerkezet nivelláló hatása szintén az elbeszélő ambivalens, labilis világképére engedhet következtetni. Úgy tűnik, meg szeretne őrizni valamennyit az értékekből, de ez csak bizonytalanul sikerül neki.

Tudása azért is megbízhatatlan, mert jobbra olyan történeteket mond el, amelyeket csak másodkézből ismer. Olykor még a forrásaira sem derül fény. Történeteiben, amelyeket részben Jenő gróftól hallott, részben pedig másoktól és mendemondákból szedhetett össze, sűrűn ír le olyan jeleneteket, amelyeknél sem Jenő gróf, sem más nem volt jelen. Mi több, gyakran használ belső nézőpontot olyan szereplők lelki folyamatait ábrázolva, akiket csak mások elbeszéléséből ismer. Ezzel elbeszélői kompetenciáját túllépi. Mivel információinak forrásaira nem utal és nem elemzi őket, jobbra fogalmunk sem lehet, hogy a hiteltelenség az ő vagy a forrásai számlájára írható-e. Sokszor árnyalatlanul fogalmaz és hajlamos nyelvi kliséket használni. Jóllehet, az érzékeny, bensőséges kapcsolatokra képes személyiségeket preferálja, ám hogy maga feltétlenül ilyen-e, ezt nemegyszer kérdésessé teszik a történetekre adott reflexiói. Így kétséges, hogy képes-e egyáltalán kellő mélységben felfogni és visszaadni

a hallott történeteket, valamint reflektálni a bennük felvetett dilemmákra. Máskor viszont finom belső rezdülésekről oly árnyaltan számol be (például amikor Adolf költői lelkületét vagy azt a lelki folyamatot jellemzi, ahogyan Stefánia elidegenült férjétől), hogy forrásaira aligha vezethető vissza, s így vélhetőleg saját kitalációi.

Értékítéletei ellentmondásosak, ambivalensek. Emellett prekonceptiói, értékítéletei láthatóan befolyásolják őt a történet felfogásában és befogadásában. A “Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek minket, és szerencsétlenebbé mászt, mint bűneink“ (236) mondat a könyv utolsó mondataként Várhelyi végső konklúziója. Ám az az életmód, világfelfogás, amelyet a bevezetőben ábrázolt – vagyis az elbeszélés jelene, amely, mint láttuk, már megszűri, maga alá rendeli az elbeszélte történeteket – eleve összhangban van ezzel a tétellel. Felmerül a kérdés, hogy a könyv végkövetkeztetése valójában nem sokkal inkább az előfeltevése-e.

A regény utolsó mondata általános érvényűnek szánt állítás, csakúgy, mint a könyv bevezető oldalainak fejtegetései férfi és nő barátságáról, a női és férfiúi lélekről. A történeteket ez szentenciózus, általános keretbe foglalja. A fiktív elbeszélő a történetmondás során is általános eszmefuttatásokba mind az emberi lélek természetéről, mind pedig olyan történetfilozófiai és etikainak mondható témákról, mint az emberi szabadság és méltóság, az elvek és a realitás összefüggései stb. Cecil szintén többször is értekezik a nők és férfiak természetéről vagy erkölcsi kérdésekről. Így az elbeszélte történetek úgy is értelmezhetők, mint általános – időtlen érvényű – tézisek aletei, mint amelyek eme életbölcseleteket kívánják beláttatni. Vagy mint példázatok: ekkor Cecil történetei magánéleti példázatok akarnának lenni; a vén francia és Jenő történetének emellett vannak általánosabb történelmi-történelembölcseleti vonatkozásai is. Az első esetben konkrét történelmi események – a francia forradalom – a példa, a második esetben fiktív történet, Jenő erdélyi reformkísérletei. Ami az utóbbiakat illeti, a korabeli olvasó könnyen értelmezhetette ezeket is konkrét történelmi utalásként: II. József felvilágosult reformjaira gondolhatott, vagy a “hitel“ szó gyakori ismételtetések Széchenyire. Az általános tételek azonban ilyen asszociációk nélkül is recipiálhatók, ugyanúgy, ahogyan a vén franciát akár vén kínai is helyettesíthetné (a mondandónak megfelelő, de akár kitalált történelmi háttérrel persze).

A konkrét esetek kicserélhetősége arra utal, hogy az általános keret és az egyes történetek között hiátus marad. Emellett magyarázza azt is, miért nincs is szükség arra, hogy az egyes történetek között benső kapcsolat szövődjék: nem az a lényeges, hogy egymáshoz, hanem hogy az általános kerethez kapcsolódjanak.

A szentenciák és általános fejtegetések, s hogy a regény utolsó mondata a tanulság, nagyönis arra utalnak, hogy a fiktív elbeszélő határozott mondandót akart volna közvetíteni.

Ez azonban kevésbé sikerült neki, hiszen – mint láttuk – nemcsak az eseményeket rekonstruálta hézagosan, hanem értékelései is ellentmondásosak maradtak.

A szöveg jóllehet néhány, a szerkesztést magyarázó résszel biztosítja a kapcsolatot a történetbefogadóval, de a mű címzettjét nem nevezi meg. Egyhelyütt azonban az elbeszélő kétféle befogadót különböztet meg: a kíváncsiakat és a nem kíváncsiakat:

Ha kegyed, Cecilem, a kíváncsibb némberek közül volna, sokáig hagynám függőben a vasláda és a káptalanban őrzött drágaság felől; de így egész készséggel sietek minden rejtélyt, minden titokszerűséget lehüvelyezni. (59)

Láthattuk, hogy mind a kíváncsi, mind pedig a nem kíváncsi olvasók számára kínál a könyv megfelelő történetet. Az iménti idézet azt sejteti, hogy az elbeszélő a nem kíváncsi olvasókat preferálja. Ez megfelelne ok-okozati összefüggéseket feltáró beszédmódjának is. Így felmerül a kérdés, nem űz-e gúnyt a kíváncsi olvasóból (vagy belőlünk mindannyiunkból, olvasókból), amikor ennyiszor csavarint a történeteken, s jelrendszerét ennyire kevésbé átlátszóvá, pusztán a story szintjén kevésbé értelmezhetővé teszi. Ekkor Cecil elbeszélése is csak egy, a kíváncsi olvasónak szánt fricska lenne. Csakhogy épp ez a legmagasabbra értékelt szereplő szájából elhangzó történet azonosul, az iróniát kizáró olvasásmódra szólít fel – azaz újra a korábban tapasztalható kettősséggel, a realista és a romantikus elbeszélés kettősségével van dolgunk.

Fiktív elbeszélő esetében is lehetséges, hogy a szerző jelezze az elbeszélő éntöli distanciáját,²¹ ilyen távolságtartás azonban a könyvben kevésbé érzékelhető. Ekképp a könyv utolsó instanciája a fiktív elbeszélő. A mű problémáinak a megoldása az olvasóra marad.

Összefoglalva tehát: Az elbeszélő rendet kíván teremteni az elbeszélte eseménysorok között, és értékelné akarja a szereplőket. Az események mégis kaotikusak, az értékelések ambivalensek maradnak. Törekvéseinek sikertelensége nem válik számára világossá: explicit kijelentései és az elbeszélés mélyebb rétegei között feszültség van. Az elbeszélő maga a tények elbeszélésénél az oksági elvet részesíti előnyben, s az ennek megfelelő befogadói magatartást preferálja. Ténylegesen azonban a szöveg a magyarázatnak és az olvasásnak kétféle módját mutatja be anélkül, hogy döntene közöttük. Bár a világnak az a képe, amelyet a mű mutat, meglehetősen összetett, kérdés, hogy a szöveg teremtette elbeszélő mennyire lehet ezzel tisztában. A bonyolult világkép nem válik az elbeszélő reflexiójának a tárgyává, mondhatni, a szöveg történése marad.

4. A rajongók (1858–1859)

4.1. A történet tagolása és ritmusa

A regény 489 oldalát a szerző négy részre osztotta (93, 133, 120 és 138 oldal), a részeket fejezetekre (15, 20, 16, 19). A leghosszabb fejezet 15 oldalas (III/11), a legrövidebb – a könyv legutolsó fejezete – 1 és egynegyed. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy az utolsó fejezetet megelőző két fejezet is viszonylag rövid (3 és 5 oldal), úgy ez későbbi elemzésünk eredményeire is előrelátva megfigyelhető annak, hogy a regény háttérrel lezáratlan: itt már csak néhány epizód villan fel röviden, kilépünk a történetből, amely nélkülünk folyik tovább.²²

A fejezetek terjedelme többnyire 3 és 13 oldal között ingadozik (az átlaghossz 7 oldal lenne). Ha a részek/fejezetek váltakozásának három fajtáját különböztetjük meg, nevezetesen azt, amikor a váltakozás azonos ütemű, amikor a váltakozás a hosszú és a rövid éles szembeállításán alapul, illetve amikor szerves pontatlanságot²³ mutat, úgy a művet a harmadik csoportba sorolhatjuk. Ha a könyv felszíni tagolását összevetjük a cselekménysor belső tagolódásával, akkor azt tapasztaljuk, hogy a fejezethatárok az események logikai tagolását követik. A szerző néhány eset kivételével nem él a feszültségnövelésnek azzal a módjával, amely a kettő szétválasztásával operálna.²⁴

Hasonló hullámzást mutat az egyes fázisok váltakozásának az üteme, illetve az egyes fázisoknak és a fejezetbeosztásnak egymáshoz való viszonya. A több fejezeten át és csak egy fejezetig tartó fázisok egyenletesen, merev szabályszerűség nélkül váltogatják egymást. Ettől az utolsó hét fejezet tér el, amely – a főtörténet befejeztével – egy év eseményeiről ad számot kihagyásokkal és megszakításokkal beszámoló, illetve néhány kinagyított jelenet formájában. A fázisok vége egyben fejezetvég is.

Ezek az egybeesések és időleges különválások, az eltérő ritmusú váltakozások, amelyek előbb-utóbb mégis találkoznak, az olvasónak azt a benyomását erősítik, hogy szervezett szöveg van a kezében, s az elbeszélő olyan anyagot rendez, amely maga kínálja

²¹ BAHTYIN 1963, 258 és SZILI 1980, 27–28.

²² SZEGEDY-MASZÁK 1976, 61, 65.

²³ SZEGEDY-MASZÁK 1980a, 392.

²⁴ Néhány kivétel: I/3 zárata kettévág egy jelenetet, mégpedig úgy, hogy I/4 felütése meghiúsítja korábban kialakult várákozásunkat. A IV/8–9–10–11 fejezetek tartalmazzák a balázsfalvi eseményeket. Ezen belül a 8., 9. és 11 fejezet szól a templombéli eseményekről, amelyeket a 10. fejezet, mely Elemér megérkezését beszéli el, a feszültség csúcspontján szakít félbe, ezzel várákozást alakítva ki. Elemér megjelenését – mivel a rákövetkező 11. fejezet az ő sorsát is eldönti – egyszerre értelmezhetjük megszakítottságként és folytonosságként is. Hasonló kettős értelmezést tesz lehetővé még néhány, több fejezeten át tartó jelenet (például a II/2 fejezet zárata).

rendezési módját. A további elemzés azt fogja kimutatni, hogy ez a szerkezet feszültségben van a regény bizonytalan világgépével.

4.2. *Időviszonyok*

Előlegezzük a regény időviszonyainak fő jellemzőit: (1) az időben párhuzamosan futó, a végkimenetelt kauzálisan nem meghatározó események térbeli és időbeli, a végkimenetelt kauzálisan meghatározó egybeeséssé, majd újra párhuzamosan futó eseményekké alakulnak; (2) az események egybeesése véletlenszerű; (3) az események várhatósági foka alacsony; (4) a szerző és a szereplők előreutalásai csak részben válnak be; (5) a szerző a történeti pozíciója nyújtotta perspektívát nem használja ki; a szemlélő álláspontjáról indít, az elemzőébe hajlik át, majd újra visszatér a szemlélőéhez. (4) és (5) egyúttal része az elbeszélő nézőpont meghatározásának is.

4.21. Először *a jelen idejű történetet és a hozzá vezető múlt síkjait* vizsgálom. A négy főrészt időviszonyait – mivel a köztük tapasztalható eltéréseknek jelentése van – külön fogom tárgyalni.

4.211. *Az első részben* a jelen idejű történet egyetlen délelőtti története, az 1638 karácsony előtti vasárnap délelőttié. A következő történetek, jelenetek sorolhatók ide, az elbeszélés sorrendjében:

1. tömegjelenet a főtéren, illetve a székesegyházban (hírsóvár polgárok és Dajka püspök beszéde)
2. Báthory Zsófia imája, jelenete Annával
3. a főurak tanácskozása
4. tömegjelenet a tanácskozás után; kihirdetik a szombatosok elleni rendeletet; Kemény János és Serédi párbeszéde
5. a beteg asszony és Deborah jelenete
6. tömeg + Deborah + beteg asszony
7. Elemér bekapcsolódása a tömegjelenetbe
8. Báthory Zsófia délelőtti Anna távozása után, aggodalmai Elemér miatt
9. Elemér útja a beteg asszony házáig
10. Gyulai bekapcsolódása

11. Pécsi Simon és a thyatirai angyal jelenete

12. Laczkó István elfogatása

Ezek az események a délelőtt során egyidőben, egymással *párhuzamosan* játszódnak le (1–4–6; 2–7; 5–6–8–10 ; 8–9; 11; 12). Az időbeli egymásmellettség több ponton *térbeli találkozás*ba is torkollik:

(1) Az 1. és a 3. fejezet vége azonos: “Szóval a mostani kifejezést használva, egy kis »kravall« volt keletkezöben.” (27) – “Ekkor tódult a pavilon udvarába a tömeg, s kiabált a tanácskozó terem ablaka előtt békét és háborút.” (48)

(2) és (3) A beteg asszony és Deborah beszélgetésének és a tömeg mozgásának a viszonya:

“Ekkor oszlott szét a tömeg, mely a vallás szabadságát és a szombatosok vesztét a piacon megéljenezte.” (67) Következmény: Deborah és a a tömeg összetalálkozik.

“Az utcai kiabálás pedig szavanként behallatszott a törpe ablakú házba, ahol a »beteg asszony« fekvék.” (74) Következmény: a beteg asszony halála.

(4) Elemér a zajgó tömeg után indul. Következmény: épp ott van, amikor Deborahát meg kell védeni.

(5) “A szent férfiú ily ábrándokkal érkezett a nagy piacra éppen akkor, midön az óriás alakú herold büszkén lépdelt ki a fejedelmi palotából, hogy a szombatosok ellen hozott végzést fölolvassa.” (97)

(6) Laczkó István “[t]esti aléltsága már a legfelsőbb fokra hágott, midön az utcazaj, mely a beteg asszonyt ágyából ki és a halál karjaiba szólítá, az ő börtöne ablakain is besivalkodott, hogy a dermedt érzékeket bösz erejével föloldja megkötöttségökből“ (105) – hármass egyidejűség (Laczkó – tömeg – beteg asszony).

A *kereszteződés*ek véletlenszerűek. Némely esetben hatnak ugyan az események menetére, a végkimenetelre azonban nem. Így a beteg asszony és a tömeg találkozása oka a beteg halálának, viszont ez a halál nem befolyásolja a további cselekményt, s a Deborahra gyakorolt hatása is csak lélektani (Deborah félteni kezdi atyját és szakít Elemérrel, az utóbbira azonban izgatottsága csak alkalom és nem ok). Az (1), az (5) és a (6) egybeesés az ellentétet, illetve a korrelációt hangsúlyozza, a további kimenetelre pedig legfeljebb (6)-nak van hatása (amennyiben siettetni Laczkó döntését).

A rész harmadik fő szerkezeti elve az időbeli párhuzamok és a kereszteződés mellett a *fordított időrend*. Ezen belül a múlt elbeszélése kétféleképpen követi a jelent: az elbeszélő múlt vagy a szoros értelemben vett jelen idejű elbeszéléshöz tartozik, vagy pedig az elbeszélés keretén kívül eső múlthoz, amely az eseményeket meghatározza, magyarázza.

Az elsőhöz sorolhatjuk például azt, amikor utólag tudjuk meg, hogyan jutott Elemér a beteg asszony házához; vagy a templom előtti tömegjelenet leírását, ahol a pillanatnyi jelenetbe az elbeszélő beilleszti azt a korábbi folyamatot, amely az utcai csoportozatot ilyenné formálta. Így értelmezhetjük az olyan késleltetéseket is, mint Báthory Zsófia imájának ábrázolása. Ez a késleltetés maga is fokozatos: már az imából megtudjuk, hogy a karcsú nőalak szorosabb kapcsolatban van a Rákóczi-családdal és Zsófinak hívják, majd kiderül, hogy tizenöt évesnél alig lehet több, végül a fejezet zárata kimondja, hogy Báthory Zsófiáról van szó.

Az elbeszélés keretén kívül eső múlthoz tartozik például Elemér és Deborah kapcsolatának elbeszélése fokozatos közelítéssel (előbb Serédi és Kemény János párbeszéde révén, majd a szerző elbeszélésében), továbbá Elemér, Kassai és Pécsi Simon életének története (a szerző szavaival). A beteg asszony múltjáról több lépésben szerzünk tudomást. Először életmódját ismerjük meg döntően a köztudat²⁵ tükrében. Ezeket az információkat a szerző megjegyzései csak sejtetés formájában haladják meg. Ezután Kemény a pillanatnyi jelenet leírása közben rekonstruálja azokat az eseményeket, amelyek közvetlenül megelőzhettek.²⁶ Legvégül a beteg asszony és Deborah párbeszédéből késleltetve tudjuk meg a betegség okát is, életének történetét.

A fordított időrendnek ettől a szabályszerűségétől az elbeszélő nyilvánvalóan két helyen tér el: a bevezető oldalakon, ahol az általános politikai helyzetet ismerteti,²⁷ mégpedig szintén fokozatosan közelítő technikával,²⁸ és Laczkó István élettörténetének elbeszélésénél, mely megelőzi elfogatásának jelenetét.

²⁵ Vö. Bevezeky 1980. E dolgozat szóhasználatával élve ezt a nézőpont-típust a köztudat nézőpontjának fogom nevezni. Krúdy "A holt asszony udvarlója" című elbeszéléséből Bevezeky a következő szövegrészeket feleltette meg ennek a nézőpontnak: "...félelmetes hírbe keverte...felelt ilyenkor a kérdezősködőknek...kinyomozták a városka lovagias férfiai...azt is mesélték...csak azon csodálkoztak sokan...állítólag...kezdtek felejtgetni...többben a szomszéd birtokos urak közül...borozás közben elmesélték...az egyik tiszt tudni vélte...állítólag...mesélték az egykori bajtársak...bizonyára nem gondoltak arra...vidéki pletyka...tehát azért...a vármegye minden szenzációját elfelejtette az emberekkel...sokan még emlékeztek...senki sem ismerte...egy pár szürke hajú lovastiszt még emlékszik...és esténként talán...hohó, gondolták az emberek...és a gavallérok...nem emlegette most már senki sem...mindenki szeretett volna...ősz felé híre futamodott...gondolkozóba estek az emberek...sokan nem is hittek...lehetséges, hogy...akik hittek...azt vélték..." Bevezeky későbbi írásaiban ehelyett a "közösségi nézőpont" terminust vezette be.

²⁶ "Látszik, hogy azon pillanatok, melyeknek tanúi nem voltunk [...] Tán a beteg [...] szíve sebét tárta föl [...] Vagy tán a lány maga önkénynt észrevette [...]" (61).

²⁷ A nyitásról: SZEGEDY-MASZÁK 1976, 64–65.

²⁸ "Ama nagy vallásháborúnak, melyet, akik a békekötést megérték, harmincévesnek neveztek, derekán vagyunk." (9); "1638-ban – melynek végnapjaiba tettük át magunkat" (10); "Az erdélyi fejedelmek e nagy küzdelemben csak mellékesen vettek részt." (11); "Gyulaférvárra vezetem olvasóimat" (11); "E merész feliratot éppen a karácsony előtti hetekben küldék meg párthívei az erdélyi fejedelemnek." (12); "Reggeltől késő éjjig szünetlenül futárok indultak az ország különböző részeibe." (12); "Remény és félelem közt virradt tehát a pártokra az a nevezetes nap" (13).

A fokozatos közelítés, mely a szemlélő álláspontjától az elemzőéig vezeti az olvasót, mint még több példán is látni fogjuk, általában is jellemzi a regény elbeszéléstechnikáját.

4.212. A *második rész* eseményei időben követik az első eseményeit, ám csak nagyjából deríthető ki, hogy az első rész történései óta mennyi idő telt el. A *múlt* szerepe egyébként is csekély: az elbeszélő egyszer tekint vissza Laczkó házasságának a történetére (120–121); ehelyett az előrehaladó történet az uralkodó.

A *jelen idejű események időtartamára* is sokszor csak *megközelítőleg* derül fény. Így Elemérnek a beteg asszony halála utáni két napjáról biztosat tudunk, ami viszont ezután történt, vajmi keveset. Gyulai és Deborah életéről, terveiről, hangulatairól beszámolók, elemzések és gyakorító életképek révén értesülünk.²⁹ Laczkó István börtönidejét először a zaklatott Laczkó korlátozott nézőpontjából ismerjük meg (113–115), s csak utólag derül ki, hogy mintegy hat hétig volt otthonától távol (120). Otthoni életéről gyakorító szemléletű, illetve összefoglaló beszámolók útján szerzünk tudomást.³⁰ Ezután viszont Klára és férje jelenetétől kezdve napról napra vannak információink: Laczkó másnap reggel elutazik, Klára harmadnap viszi gyermekét Jeftához, öt napig utazik, a hatodik nap találkozik férjével Pécsi palotája előtt.

A jelen idejű események *párhuzamosan* futnak, *kezdő- és végpontjuk azonos*. A cselekményszálak két alkalommal keresztezik egymást térben és időben:

– Kassai – két nappal a beteg asszony halála után, s közvetlenül azután, hogy Elemér kétnapos betegeskedés és önkínzás után segítségért fordult hozzá – “[M]ost a karika-üvegekig nyomá orrát, szemei üregeikből elődülledni látszottak, de már csak egy fényes hintó hátát veheté ki. A Pécsi hintója volt.” (182)

– A rész utolsó jelenetében az összes fontos szál keresztezi egymást: “Elemér, *midőn* háta mögött Szeredi és Gyulai hangját meghallotta” (235); “*Ekkor* közeledett a palota felől Laczkó István.” (236); “*E percben* az utca szélén egy beburkolt nőalak jelent meg” (237 – kiemelések tőlem, N. K.). Ennek az eseménynek az időpontja viszont csak körülbelülre állapítható meg (“a tél végéhez közelített, és az éjek rövidültek” – 225).

A szálak kereszteződése mindkét esetben véletlenszerű. Az első esetben szembeállító funkciója van, a második egybeesés viszont legalább a cselekmény menetére hat, jóllehet végső kimenetelét – talán Laczkó halála kivételével – nem határozza meg.

²⁹ “Azonban a csendes heteket egyszerre aggodalmas napok válták föl.” (215); “A rejtélyes vendégek csakhamar kimaradoztak” (216); “megint elkezdődtek a vallásos énekek” (216).

³⁰ “Napok, hetek teltek” (121).

Az események rejtélyességét fokozzák a *késleltetések*. Így az egész rész során homályban marad, hogy mi bünt követett el Laczkó – a rejtélyre csak a harmadik részben derül fény. Ugyanakkor az olvasó már kezdhet sejteni valamit (például a következő mondat alapján: “Igen, Kassai alkudni kíván velem, s a váltság ára hitvallásom...” – 115), Klára viszont még nem. Hasonlóképpen, amikor Klára Balázsfalvára érkezik, az ő számára a helynek nincsen jelentősége, nekünk viszont már igen. Ebben a részben tehát kezd változni az olvasó helyzete: miután kezdetben rejtélyekkel szembesül és szemlélődik, most pozíciója kezd elmozdulni az elemzés irányába.

4.213. A *múlt*nak a *harmadik részben* sincsen túl sok szerepe. Amikor mégis van, akkor pedig inkább egy-egy szereplő szokásait világítja meg, gyakorító szemléletű.³¹

A *jelen idejű történetet* illetően a második részhez hasonlóan maradnak bizonytalanságok. A történetnek már az *összidőtartama* is csak *körülbelül* határozható meg. Végpontját a tavaszi áradásokra tehetjük: ekkor Klára “[c]saknem Portugisig gyalogolt, oly szobákba való öltözékekkel, melyeknek kandallóiban még tűz égett” (362). Csak kevés eseménynek az időpontja világos. Klárának az udvarban töltött idejéről gyakorító életképekben, illetve ilyen mondatokban számol be a szerző: “Csakhamar határozott felsőséget gyakorolt a többi kisasszonyok fölött” (336); “Hamar észrevette a különbséget” (339).

A jelen idejű történetre emellett – a második részhez hasonlóan – a párhuzamos egyidejűség is jellemző, illetve sokszor a párhuzamos ellentétes egyidejűség.

Párhuzamos egyidejűsége példák: Elemér és Fridrik mester jelenete – Klára gyermekével; Rákócziné és Klára jelenete – Dajka és Zsófia.

Párhuzamos ellentétes egyidejűség például:

– Klára “[i]ly ötlettel hajtá vánkosaíra fejét, hogy még a hajnalszürkület előtt elszenderülhessen.” (270) – “Laczkó István nem hunyta be szemeit, nem hajtá álmra fejét.” (270) – “Kassai csak azután tudott elalunni, hogy a kocsi távozását meghallá.” (273);

– “A fényes diadal, melyet Deborah este aratott, már éjfél után sugarak helyett árnyakat is vetett az ő benyomásokra kész kedélyére.” (315) – “Gyulait hazatértekor a házikisasszony művészi táncánál sokkal inkább foglalatostkodtatá az a talány” (316) – “Kassai István, a szemfüles államférfiú, hamar fölfedezte a titkos államrugókat” (321).

³¹ Példák: “Rákócziné a közelebbi időkben annyira óvakodott oly dolgokba vegyülni” (290); “rég megszokta Szeredi vádaskodásait” (297).

Miként a második részben, itt is jellemző az események *véletlenszerű térbeli és időbeli egybeesése* (Kassai, Dajka és Klára találkozója; Klára ideiglenes udvarmesternői tiszte, a portusi áradat és Kassai megjelenése; “A gondviselés úgy akarta, hogy e válságos percben lépjen be Anna“ – 356). A szálak kereszteződése itt sincsen kauzális hatással a végkimenetelre.

S végül a jelen idejű történetmondásra ebben a részben is jellemző a *fordított időrend* és a *késleltetés*. Például Laczkó levelét csak akkor ismerjük meg, amikor Klára másodszer olvassa, mivel az első olvasás döntően Elemér szemszögéből tárul elénk; azt, hogy Klára Zsófia terméből eltűnt, csak utólag, a szereplőkkel egyidőben vesszük észre; szintén csak utólag beszél el a szerző, hogy hová tűnt, illetve hogy Anna viszont hogyan került a terembe.

4.214. A *negyedik rész* két szakaszra tagolható. Az első hat napot fog át. A portusi áradat napján kezdődik Kassainak és Gyulainak Kláráról nyert benyomásaival és a balázsfalvi, március 22-ikei tragédiával végződik. A második szakasz körülbelül egy évnyi időszakot beszél el. A két szakasz terjedelme (101 és 27 oldal) megközelítőleg 3:1 arányban van egymással.

Az *első szakaszban* az időintervallumok belső tagolására – mivel itt a térbeli és időbeli egybeesések jelentősége megnő – a szerző az előzőeknél sokkal nagyobb gondot fordít. Például a Kassai és Rákócziné beszélgetését kommentáló szerzői szövegben egyszer elhangzik, hogy Kassai három nap óta nem volt az udvarban (408), s kétszer, hogy még három nap van szombatig (409, 410 – az utóbbi Kassai style indirect libre-ben visszaadott tépelődése). Hasonlóképpen Laczkó szavai: “Ma, gondolom, csütörtök. Holnapután temetünk.” (422)

Az *időbeli párhuzamok* és a *véletlenszerű keresztezések* a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepet játszanak: gyakoribbak, és az “éppen akkor” mozzanat külön hangsúlyt kap. Pécsi Simon és leánya beszélgetnek “éppen azon nap estéjén, melyen Kassai a kormányzó főbíróat értesíté” (390). Szeredi “a portusi áradatkor éppen Rápolyt melletti birtokából volt hazatérendő” (405). Ez idő tájt kezd Szőke Pista is újra nyugtalankodni: “A hó csakugyan olvadt. Bő hullámokkal hömpölyge a Maros, s medrét néhol keskenynek találá, és a rónán szétteríté árjait.” (419) S végül: “Még talán nem is verték bilincsre Pécsit, még tán a vértanúság ajándékát kérte Istentől Kádár, midőn megdöbbenés, szokatlan izgatottság és hevesség volt a fehérvári polgárok arcán érezhető.” (461)

Az *idő- és térbeli egybeesések* száma is nő. Klára és a Szeredi-család Rápolyra utazása egyidejű Szőke Pista szökésével, így Szerediék akaratlanul is közrejátszanak a szökés

sikerében. Maga az egybeesés az olvasó számára előbb világosul meg, mint a szereplőknek. Elemér a balázsfalvi gyűlés feszültségpontján érkezik (“Majnem ezen időben érkezett Kassai Elemér a várba.” – 444), halálát pedig véletlen egybeesések sorozata okozza, ráadásul még az sem dönthető el, hogy a véletlenek melyike a közvetlen ok: “Melyik igében feküdt a bősztító hatás? Pécsi vagy a szökött jobbágy meggondolatlan nyilatkozata vetette el a kockát a szombatosok sorsa fölött? Hasztalan volna vizsgálni.” (457) Pécsi elkésik a holttest elrejtésével: “még csak a holttest volt hátra, hogy a gyilkosság nyoma eltűnjék, mígnem következményei enyhítésére mód és eszköz található. Pécsi fülét ekkor nagy zúgás csapta meg.” (458–459)

Pécsi Deboráhnak apja mentésére igyekvő kocsija találkozik az Elemér holttestét vivő szekérral: “A hidashoz éppen akkor értek, midőn fegyveres embereket szállíta az innenső partra. Ez is igen rossz jelenség volt.” (466) A lány éppen akkor ér a kastély elé, amikor a fogoly Pécsit elszállítják. S végül: “A nap végsugarai éppen akkor ragyogtak Pécsi Simon palotája fölött, midőn a foglyot vivő szekér a Miklóskapu felé fordult, hogy a vársánci börtönhöz érjen.” (468)

Az időbeli párhuzamokat és egybeeséseket (461) kivételével az elbeszélés sorrendjében idéztük. Ha összevetjük őket, megfigyelhetjük, hogy az elbeszélés első részében az időbeli, de nem térbeli egybeesések uralkodnak, a másodikban az idő- és térbeli egybeesések, amelyek már kauzálisan is meghatározzák a cselekmény menetét, a harmadikban pedig az egybeesések a szereplők lelkiállapotára hatnak, illetve arra, ahogyan a már végbement eseményeket értelmezik.

Ha ezeket az egybeeséseket összevetjük azokkal, amelyekkel az előző három részben találkoztunk, úgy észrevehetjük, hogy míg korábban a szálak jórészt egymás mellett futottak, addig e rész közepén a kauzálisan is meghatározó egybeesések sűrűsödnek és eldöntik a cselekmény kimenetelét, majd az egybeesések visszahajlanak egymásmelletiségekké. A kauzális egybeeséseknek az elérése a regény csúcspontjaként értelmezhető. Az elbeszélő ugyanakkor éppen itt a csúcsponton veti fel a lehetőséget, hogy megismerésünk nem maradt-e pusztán a látszat, a vélekedés szintjén. Ha nem is tagadja a kauzalitás létét, de kérdésesnek tartja, hogy azok a tények vannak-e valóban kauzális kapcsolatban, amelyeket mi kauzális eseménysornak láttunk. A szerkezetnek és a szerző reflexiójának e találkozása a kérdést a regény egyik központi és eldönthetetlen problémájaként mutatja fel.

A korábbiakhoz hasonlóan ebben a részben is szerepet kapnak a *jelenen belüli visszatekintések* (például Deborah nyugtalan éjszakája apja levele miatt; Laczkó gyógyulásának története; a titkár levele Elemérnek), illetve a *késleltetések* nemcsak a

szereplők, hanem az olvasó számára is. Így Klára és Szerediék kocsját először így mutatja be az elbeszélő: “Számos kísérettel utazott egy főúri család.” (423) Ez a szerkezet hasonlít az első részből Báthory Zsófia jelenetére, ahol szintén a szemlélő pozíciójától elindulva közelítettünk a megnevezésig. Az eltérés itt annyi, hogy ezúttal a gyakorlott olvasó már a kimondásnál előbb sejti, hogy kikről lehet szó. A rész első szakaszában az olvasó – bár sokszor váratlanul érik az események – többször is a szereplők előtt jár (jobban érti Pécsinél az őt fenyegető veszélyt; már eleve tudja, azért nem Elemérnek kell Pécsit elfogni, mert tanúja volt Kassai döntésének). A második szakaszban, mivel az elbeszélés hézagos, az eseményeket nem látja előre.

Szintén az első rész szerkezetét ismétli, hogy újra jelentősége lesz az elbeszélés jelenén kívüli *múlt*nak, ám itt kizárólag a szereplők reflexióiban (például: Pécsi beszél Deborahnak ifjúságáról, visszaemlékszik a szamosújvári börtönben tizenöt évvel korábban töltött időre; Elemérben a balászfalvi kastély feléleszti Deborahval kapcsolatos emlékeit; a negyedik rész második szakaszában szintén ilyen lesz, amikor Kassai visszaemlékszik örömtelen életére). Ezeknek a párbeszédnek, illetve belső magánbeszédnek egyik lényeges mozzanata, hogy bennük a szereplők a jövőről gondolkodnak: egész életüket mérik fel, egyszerre számolnak múlttal, jelennel és jövővel.

A rész *második szakaszának* időviszonyai nehezen körülhatárolhatók. Az eseményekről *összefoglalásokból, gyakorító életképektől* és egy-egy kiemelt *jelenetből* értesülünk. De még ezek a jelenetek is kihagyásosak. (Így például György herceg és Zsófia jelenetébe menet közben kapcsolódunk be. Kassai halálának már nem vagyunk tanúi: “Kassai nem soká élte túl e rettenetes percet.” – 505) Az elbeszélés hézagos. Nem tudjuk, mikor halt meg az öreg Kádár,³² mikor ítélték el Pécsi Simont. A történet végpontját csak megközelítőleg tudjuk meghatározni: 1640 tavasza. Nem tudhatjuk, hogy aközött, hogy Rákóczi György Pécsi Deborah és Gyulai házasságát kívánta eljegyzési ajándékkul magának és az utolsó jelenet (Báthory Zsófia Gyulaival folytatott beszélgetése) között mennyi idő telt el, csak annyit, hogy Gyulai még Rápolton értesült arról, hogy Deborah hozzámegy feleségül.

Így a történet vége hasonlít az első részhez: egy nagyobb időszakasz összefoglaló leírása. A legpregnansabb különbség tőle: zárzata jelenet, s nem összefoglaló beszámoló (bár a szakaszban számos ilyen rész akad). Ez a mellékszereplők életének a történeten kívüli

³² Itt is találkozunk még egy véletlenszerű egybeeséssel: “de új kő hullott rá, s összeroskada éppen a templom csarnokánál.” (471)

folytatódását jelzi. Az előtér eseményei szempontjából ugyan a történet zárt, de a háttéréből nyitott.³³

3.22. A *jövő idejű cselekvéseket, történéseket* az előreutalások rendszerével összefüggésben fogom vizsgálni – ezúttal nem részenként, hanem az egész regényre nézvést. A regényben az előreutalások az időviszonyok egyik központi szervezőiként funkcionálnak.

A regény jelenén túlmutató előreutalásokat két csoportra oszthatjuk.

Kapunk a *valóságos történelmi eseményekről* előrejelzéseket. Pécsi a tervezett háborúról szólva felteszi a kérdést: “S vajon egy szerencsétlenül végződő hadviselet Erdély önállóságának nem vet-e véget?” (401) Rákócziné fia jövője miatt aggódik: “a nyugodt kedélyű és biztos ítéletű Rákócziné soha sem nyomhatta el azt az aggodalmát, hogy fiát Zsófia boldoggá nem fogja tenni”. (301) A történelemben valamelyest járatos olvasó előreutalásként könyvelheti el Báthory Zsófiának a lengyel trónról szőtt ábrándjait, Kassainak mint reálpolitikusnak a véleményét ugyanerről a témáról (357–359), a köztudatnak Rákóczi György és fia politikai feladatáról szóló véleményét (20–22).

Maga a szerző távolságtartását jelzi: “Melyik félnek van igaza, az idő fogja megmutatni” (19) – mondja ifjabb Rákóczi György kvalitásairól. A kérdést explicit formában nem dönti el, csak néhány jelzővel utal György várható fejlődésére (“a hiú György úrfi” – 21). Rákócziné okoskodásához hozzáfűzi: “Nem tudjuk, mennyi érvvel bír e nézet; de az bizonyos, hogy Rákóczinét megnyugtató.” (301) Már a mondatszerkezet is jelzi a távolságtartásban az elutasítás mozzanatát. Ezt később megerősíti a szerző tudósítása Báthory Zsófia jellemfejlődéséről: “szándékai oly döntők és mégis fontolatlanok, akaratja oly makacs és hajlítható, mint a múlt tavaszon” (485–486).

Mivel valóságos történelmi szereplőkről van szó, az olvasó tisztában lehet azzal, hogy a háború azzal fog végződni, hogy kilenc megyét Erdélyhez csatolnak, és hogy ifjabb Rákóczi György lengyel hadjárata véget vet Erdély önállóságának. Ez utóbbi Pécsi idézett mondatának reális magvát is mutatja. A szerző távolságtartó hallgatása jelzi: nem kívánja maximálisan kihasználni, hogy nézőpontja mindentudásra nyújtana lehetőséget. Ez megkönnyíti a számára, hogy olyan elemző pozícióját foglalja el, aki ugyan feltehetőleg tisztában van a tények tényleges következményeivel, elsősorban mégis a pillanatnyilag elé táruló eseményeket elemzi.

A *fiktív* szereplők közül Gyulai és Deborah sorsáról vannak a regényen túlmutató előrejelzéseink. A köztudat nézőpontjából értesülünk arról, hogy “Deborah leendő férjét egy

³³ SZEGEDY-MASZÁK 1976, 61, 65.

úrhölgy sem képzelhette boldognak” (210). Pécsi úgy véli, hogy egy főrangú szégyellené Deborah, s ezért lánya boldogtalan lesz (393). Ezt megerősíti Gyulainak az a korábbi nézete, hogy Deborah gátolná őt karrierjében (206). Ez utóbbi állítás ugyan a könyv végére hamisnak bizonyul, a másik két kijelentés igazságértékét viszont nem tudjuk eldönteni. Még ha hajlamosak lennénk is nem túl sok jót várni, óvatosságra int a regénynek az a törvényszerűsége, hogy eseményei nem eleve várhatóan futnak. A regény háttére tehát ebből a szempontból is nyitottan fejeződik be.

A cselekmény jelenén belül az előreutalások részben a végkimenetelre, részben az egyes fázisok végére vonatkoznak.

A végkimenetelre vonatkozó előreutalásokat két példán nézzük meg: a háború kérdésénél és Pécsi Simon sorsánál.

A háborúról három forrásból vannak információink: történelmi ismereteinkből, a szerző reflexiójából, a köztudat, illetve a szereplők véleményéből. A különböző szintű kompetenciáknak, továbbá a vélemények ellentmondásosságának a hatására ingadozunk, s nemigen tudjuk, mit is várhatunk végül.

A háború meghirdetése Kemény és olvasói számára bevégzett *történelmi tény*, ezt azonban az ábrázolás nem használja ki. A bevezető fejezetekben legalábbis kérdéses az eljövendő háború, s ha csak a szövegre támaszkodunk, hajlamosak vagyunk arra, hogy inkább a békét tartsuk valószínűnek. Az olvasó feltehető többléteudása és a szöveg nyújtotta információk feszültsége pro és kontra ingadozást, várakozást alakítanak ki.

Először Kemény maga jellemzi Rákóczi politikáját, ezt tarthatjuk autentikus véleményének:

Körülmények szerint volt félénk és vakmerő, de a német ügyek folyamáról pontosan lévén értesítve, a vallássérelmi vitákért csak addig haladt előre, honnan könnyen vissza lehet lépni, s ahol, míg biztat és követel, nincs erkölcsileg lekötelezve a kardot kivonni, nincs kényszerülve hangzatos ígéreteit ágyúdörejjelel támogatni. (11)

A továbbiakban csak a szereplők találgatásairól szerzünk tudomást: “A hadpárt bizonyosnak hitte a rég áhított vallásháború kiütését. S a békepárt is [...] alig mert többé kételkedni” (12). A főurak tanácskozásán csak szemlélőként vagyunk jelen. Rákóczi belső indítékait nem ismerjük meg, a főurak interpretációját róla viszont igen (“Mert ismervén Rákóczi fukarságát, nem képzelik” – 49), s a tapasztaltak alapján jogosnak is tartjuk. Néhány hét után Dajka püspök is kevés reményt táplál a háború iránt (273), s Gyulai is elveti a gondolatot (318). Ezzel egyidőben viszont Kassai hírül veszi, hogy a szultán már nem ellenzi a háborút, majd a főurak is felmelegítik háborús szándékaikat (399). Mivel a szerző nem jelzi, hogy e

reflexiókról mit gondol, viszont előrebecsített elemzései ellentmondanak nekik s így legalábbis kérdéses helyességük, a háttérben zajló politikai eseményekről pedig alig szerzünk tudomást, akár meglepetésként is érhetne bennünket a hadüzenet (504) – feltéve persze, hogy történelmi ismereteink nem terjednek idáig.

A fiktív szereplőkre vonatkozó előreutalások közül azokat emeljük ki, amelyek Pécsiről és lányáról szólnak. Ennek megvan az az előnye is, hogy ez a regény egyik központi kérdése.

Először Pécsi bukását Kemény János és Serédi következteti ki (52–53), majd a közvéleményt halljuk és a beteg asszony lázálmai vetítik előre jövőt (64–69). Ezek után némi kétkedéssel fogadjuk a thyatirai angyal álmodzásait (“Pécsi a miénk. A szombatos kivívott jogainak diadalünnepére már készülhet” – 97), és fenntartással Pécsinek önmaga helyzetéről táplált mérsékeltebb illúzióit (“nem a jövőre számíta, hanem jelen helyzetének súlyát méregeté, s elégnék találta azt, még Kassaival szemben is” – 153). Annak ellenére kételkedünk Pécsi ítéletében, hogy az első jóslatok hitelessége is kérdéses, hiszen a beteg asszony lázálmai egyszerű pszichológiai okokkal is magyarázhatók, nevezetesen hogy a tömeg beszűrődő zajgását Deborah jelenlétében hallja. Kemény János és Serédi pedig periférikus személyek. A közvéleményt a szerző kevésre becsüli (24), pedig nem is mindig téved, például kitalálja, hogy a beteg asszony Géczy András özvegye (72). Kassai terveit saját szájából megismerve (179–180) – felmérve politikai kvalitásait – már szinte bizonyosak vagyunk Pécsi bukásában. Ezután Elemér ingadozásait érzelmi és morális tényezők rovására írjuk, melyek végül mégis a bizonyosságban végződnek (“a bakó bárdjához viszik Pécsit” – 449). Pécsinek a csillagokon és saját életének felmérésén nyugvó előérzetei jogosnak tűnnek. Viszont Kádár hasonló jövődöléseit – mivel ő a szerzői értékrendben alacsonyabban áll – ellenérzésekkel fogadjuk, bár jóslatai megfelelnek várakozásainknak. Kassai nézeteit Pécsi bukásának részleteiről szintén helytállónak érezzük:

Pécsi Deborah fejről lehull az ékköves párta és arcáról a szépség! – A nyomor hamar rútit! [...] Összeomlik a ház, melyet most erős oszlopok tartanak, s a kert szobrai a sárban hevernek!... Hat nap múlva Pécsi Simon teste és vagyona a megsértett törvényé! (381), ingadozásait pedig eleinte a helyzet sokoldalú felmérésének tulajdonítjuk (385–388). Ebben csak egy szerzői megjegyzés tesz bizonytalanná (“Kassainak, midőn erre gondolt, bizodalma az esetlegék iránt szilárd lön.” – 387). De mivel Pécsi valóban Kassai számításai szerint bukik meg (“Vagy a rajongók, Pécsi ellenzéseitől ingerelve, szélsőségekre ragadtatnak; vagy a kormányzó főbíró, a hivatali buzgóságtól ösztönözve, a józan okosság határán túllép. S hátha ez is, az is megtörténnék?” – 388), majd újabb számításai is az új helyzet felmérésén

alapulnak (“Vagyona okvetlenül elvesz, de feje nyakán maradhat [...] A fejedelem meg fog neki kegyelmezni.” 480), váratlan fordulatként ér, hogy a második jóslat második mondata rövidesen hamisnak bizonyul (hiszen nincs szükség a kegyelemre), s az első is idővel részlegesen.

Összességében azt láthatjuk, hogy a szereplők számításai pro és kontra hullámzanak a regény során, átfogják egész szerkezetét. Az igazságot nem nélkülözik, de csak részlegesen válnak be. Úgy tűnik a számunkra, hogy Kassai ingadozásai a tények folyamatos felméréséből adódnak. Ennek ellenére csak részben van igaza, ez pedig bukásával egyenlő. Elemér ingadozásait morálisan magasra értékeljük. Helyes helyzetfelmérésének díja azonban halála. Pécsi csillagképeken, megérzéseken és helyzetfelméréseken alapuló jóslatainak egy része beválik, ám éppen ekkor rendül meg bizalma a jóslatokban:

A csillagzatok folyvást ellenségeim, mintha mondanák: el van tévesztve egész életed! De hát miért mosolyogtak pályám fölött? Miért kísérték kedvező sugaraikkal a fejedelmi udvarba? Miért voltak az igaz útról félrevezetőim? (401–402)

Más, múltbéli predikciók sem győzhettek meg arról, hogy a jövő megjósolható. Ezt a szerző maga is kinyilvánítja a regény első részében olyan tények kapcsán, amelyek már a jelen idejű történet kezdetén fennállnak: “Szóval Kassai elég eszesen számított; de a világon gyakran történik, hogy a mély okoskodás csakúgy sántít, mint akármely dőre ötlet.” (84) Deborah érzelmei sem állják ki a próbát, hiszen “a már bizonyosnak hitt viszony szétbomlott” (63), holott kezdetben “ki hozta volna kétségbe, hogy szerelmök változatlan, mint maga az igazság” (316).

A szereplőknek rövidebb időtartamra vonatkozó előreutalásaira nem szükséges kitérnünk, mivel nem módosítanak az eddig mondottakat.

Az *elbeszélő* maga a regény során hatszor alkalmaz *előreutalást*. Kettő közülük *valós történeti tényekre* vonatkozik (“Minden arra mutatott, hogy 1638-ban [...] még sötétebb és kétségbeejtőbb színt ölt azon vallásháború” – 10) és a már idézett passzus az ifjabb Rákóczi Györgyről (“az idő fogja megmutatni” – 19). A megfogalmazások szemlélő-elemző álláspontot tükröznek, igazságukat a történelmi tények igazolják.

Négy előreutalás a *történet jelenére* vonatkozik. A “ki-ki »beteg asszonynak« hívja és neve tán a halotti prédikációban is az marad” (59) mondat előrejelzése hamisnak bizonyul, de a megfogalmazás eleve gyengített (“tán”), az állítás csak a pillanatnyilag rendelkezésre álló tényekből levonható következtetés. Az elbeszélőnek Laczkó sorsára vonatkozó jóslata beválik. (“Ez vala talán a világtól számára kiszakított azon rész, melyből szenvedésének története mélyebb és mélyebb süllyedések közt fog tovább ömleni” – 105) Gyulai egyik

jellemzése hamisnak bizonyul (“Az ő szenvedély nélküli jelleme, mely mélyebb szerelemre nem látszék hivatva” – 211), mert szerelmes lesz Klárába, a másik viszont csak részben igaznak (“s ha szíve szerelemre képes lett volna [= nem képes az elbeszélő szerint] még e szerelmet is föláldozná a befolyásért, az emelkedésért” – 211).

Az elbeszélő a szereplők előrejelzéseit sokszor közvetetten minősíti (lásd például a Kassairól korábban mondottakat). De ezek az értékelések sem mindig bizonyulnak helytállóknak, vagy pedig nincsenek összhangban egymással, mint például a “Kassai éleslátását lángoló bosszúvágya sem homályosítá el” (480) kijelentés sincsen ezekkel az állításokkal: “Kassainál a gyűlölség is, mint minden indulat, nem az ablakon tört be” (87); “Úgy hozzászokott a bosszúhoz, annyi alakban látta a földre tiporva és összezúzva Pécsit, hogy nehéz volt e kedvenc képektől, e kielégítő érzésektől megválni.” (414) Tehát a szerző még arra sem törekszik, hogy maga igaz, vagy legalább ellentmondásmentes előrejelzéseket tegyen.

4.3. A szereplők jelleme és morális értékelése

Az események alacsony várhatóságának analógiáját megtalálhatjuk a jellemábrázolás terén is. Elfogadva Szegedy-Maszák Mihály tanulmányának ³⁴ következtetéseit, melyek szerint Keménynél – szemben a mesével vagy Jókai regényeivel – a jellemek minősítése nem szembeállításon alapul, a minősítések ambivalensek, a szereplők jelleme pedig nem marad változatlan a történet során, néhány kiegészítést tesztek a jelen tanulmány szempontjait követve.

A jellemek ellentmondásossága lehetővé teszi, hogy a szereplők reakciói kevésbé legyenek várhatóak, kiszámíthatóak, mint az egyértelmű jellemek esetében: különböző helyzetekben jellemüknek különböző oldalai realizálódhatnak. De ennél többet is mondhatunk. Keménynél a jellemek fejlődése nem feltétlenül folytonos, lehetségesek váratlan, determinálatlannak tűnő ugrások. Például Deborah Kemény ugyan elsőre is ellentmondásos alakként jellemzi: “A foglalkozás oly jól illett hozzá, mint a szoborszerű nyugalom vagy az élénk részvét, a kacér mosoly és hideg büszkeség.” (62); ugyanakkor a lányt a beteg asszony ágya szélénél így mutatja be: “inkább a kedély és szelídség eszményképét hozza szemünk elé.” (63) Ezt a szelídséget Deborah teljesen váratlanul vetkezi le a következő oldalakon, szakít Elemérrel, majd a regény során végig szélsőségek között

hányodik, s talán legvégül éri el a kezdetihez valamelyest hasonlító állapotot. (“A szép s most a megaláztatásban magával kiengesztelődni áhító Deborah” – 479)

A jellem pozitív minősítése nem vonja maga után sem a helyes cselekedetet, sem a szereplő szempontjából kedvező végkimenetelt. A morálisan helyes cselekedetek nem eredményezik feltétlenül a megfelelő eredményt, bár ez nem kizárt. Dajka püspök és Rákócziné kísérik Klárát pillanatnyi szorultságából, de Laczkót nem tudják megmenteni. Szerediné magatartása az író értékhierarchiájában magasan áll,³⁵ és mégis ez okozza Laczkó halálát. A másik oldalon a negatív jellemből sem feltétlenül következik a helytelen cselekedet: Rákócziné “mély erkölcsi érzete mellett sem élt akár azon családban, hogy a legjobb ember okvetlenül legjobban kormányoz” (406) – a “családban” szó jelzi az elbeszélő egyetértését –, és a közepszerűség sem feltétlenül jár jobban, mint a kiemelkedő személyiségek (Gyulai elveszíti Klárát).

Ha a szereplők előretalálásait a helyzetfelmérés, a helyzetelemzés egy fajtájaként értelmezzük, összességében azt állíthatjuk, hogy egyrészt sem a realitás felmérésének képessége, sem pedig ennek hiánya, másrészt sem a pozitív, sem pedig a negatív jellem, morális cselekedet nem határozza meg szükségképpen az eredmény, a kimenetel milyenségét.

4.4. Elbeszélő nézőpont

Az elbeszélő nézőpont kérdését eddig több helyen is érintettük már: az elbeszélő szemlélő-elemző pozíciójáról és az olvasó helyzetének változásáról, valamint a jelenet–elbeszélés kérdéséről szólva.

Most elsőként a szerző vonatkozó explicit kijelentéseivel folytatjuk. Az elbeszélő az első oldalon így ír: “De minek ily elégiai hang a tények helyett, melyekre vissza kell gondolnunk.” (9) A mondatot megelőző szövegrészben a szerző párhuzamos szerkesztésű felkiáltó mondatokban, az elsősorban a lírára jellemző metaforikus stílusban, a háború tragikumát átérezve nyilatkozik.³⁶ Az “elégiai hang” stilisztikai jegyeit kiegészíthetjük a regény hasonló szövegrészei alapján a párhuzamos mondatrészek és rokonértelmű szavak

³⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1978a.

³⁵ “Ki tudja, vajon zsvány-e? – jegyzé meg Szerediné a női kebel oly természetes szánalmával.” (428)

³⁶ “Mennyit szenvedett Európa s különösen Németország, és mennyit küzdött! Hányszor nem óhajták a népek a békét, s hányszor lépett az közel, hogy egy szeszélyes vagy tragikai fordulat után, beláthatatlan távolba tűnjék; mintha csak álomlátvány volna, mely a véráztatott földből kísértetni jár fel, míglen a reményt könnyen hívóságra csábítván, csalódások közt fásultsághoz szoktat!” (9)

halmozásával és a style indirect libre-rel,³⁷ és a tragikus vagy megrendítő eseményekben érzelmileg résztvevő, velük azonosuló szerzői magatartáshoz rendelhetjük hozzá. A tényítéletek és egyéb ítéletek másféle megkülönböztetését példázzák a következők mondatok: “Melyiknek volt igaza? – nem ide tartozik. Mindketten helyzetök szempontjából néztek Gyulaira és Elemérre.” (207); “Nem tudjuk, mennyi érvvel bír e nézet; de az bizonyos, hogy Rákóczinét megnyugtató.” (301) Ezekben a példákban az igazságtartalomra vonatkozó ítélet különül el a leíró-elemzőtől.

Kemény az első fejezetekben azt is jelzi, hogy a tények kiválasztása nem szemponttalan. Az elbeszélő nem egyszerűen lemásolja az elé táruló eseményeket, hanem a cselekmény szempontjából lényeges mozzanatokot akarja kiválasztani. Erre utalnak például az ilyen szövegrészek: “Azonban észrevételek helyett haladjunk tovább.” (27); “De megint félreacsapongás!” (31); “Végére alig járhatnánk. Azonban szükség sincs kíváncsiságunknak eleget tenni.” (31) “Itt nem akarunk senkivel találkozni, hogy hamar léphessünk az első udvarba” (42). Ezeket az elbeszélés önértelmező formájához tartozó passzusokat kiegészíthetjük még olyan szövegrendezői funkciót ellátó mondatokkal, mint például: „S most figyeljünk az audenciás teremben történetekre.” (42) Másik kiválasztó elv az elbeszélő értékrendje: “De mi, kik növelésünknel és véralkatunknál fogva inkább szeretjük a szenvedélyeket a szobában, mint a szabad ég alatt látni és vizsgálni, hagyjuk el most a tomboló sokaságot” (27).

Ilyesfajta – a szövegrendezés módját magyarázó vagy az egyes helyszíneket, jeleneteket összekötő – mondatok elsősorban az első részre jellemzők, majd a negyedik részben válnak újra feltűnőkké. A két középső részben a szerző explicit jelenléte főleg abban nyilvánul meg, hogy az olvasóhoz fordul, elmúlt eseményekre utal vissza, és ezzel a cselekményszálak, illetve a korábbi és későbbi események közötti folytonosságot teremt meg, továbbá az írás aktusára utal (azaz hangsúlyozza az események elbeszélte voltát).³⁸ Tehát a regény ahogyan az időszerkezet tekintetében, úgy a nézőpontkezelés szempontjából is ABBA szerkezetű.

Összefoglalva, az elbeszélő a következő ábrázolási módokat különbözteti meg: (1) a tények távolságtartó elemzése; (2) szemben a részvételi elbeszéléssel, az “elégiai hanggal”; (3) szemben az értékelő magatartással; (4) a cselekmény szempontjából lényeges tények kiválasztása; (5) a tények kiválasztása a szerző morális értékrendje, életfelfogása alapján.

³⁷ LÄMMERT 1975, 235–236.

³⁸ “és akkor történt mindaz, amit már tudnak olvasóim” (265); “Olvasóim képzelhetik” (218); “mint mondani szokás” (175); “Nincs toll, mely leírhasza” (349).

Mind az öt ábrázolási módnak ténylegesen megfeleltethetők szövegrészek. Míg azonban a tények tárgyilagos elemzésének követelménye explicit módon megfogalmazódik, addig az “elégiai hang” vagy az értékelő magatartás nem szerepel programként. Az ábrázolási módok közül (1) és (5) kölcsönösen kizárják egymást. (4) alapján a morális kérdések is az ábrázolandók közé sorolandók. (2) és (3) ugyan egyaránt (1)-gyel áll szemben, de nem óhatatlanul esnek egybe. A különböző típusú szövegrészek váltogatják egymást. Mindez feszültséget alakít ki, s a regény egyik központi kérdését jelzi: a történelem értékmentes leírása és elemzése (ennek felelhetne meg egyfajta reálpolitikusi magatartás is) és a moralitás követelése között ellentét feszül, illetve kérdésessé válik, hogy a realista és a moralista magatartásmód akár külön-külön, akár együtt követhető-e.

4.41. Az időviszonyok kapcsán már szó esett róla, hogy a szerző pozíciója a külső szemlélő magatartástól a tényismereten alapuló elemzésig jut, majd a regény utolsó szakaszában újfent a távolságtartás lesz rá jellemző. Szemlélő-elemző álláspontjával összhangban az eseményeket olyan történetíróhoz hasonlóan beszéli el, aki *nem a teleologikus elv alapján* dolgozik. A történelmi perspektíva kínálta fölénye csak abban nyilvánul meg, hogy az egyidejű eseményeket egyszerre látja és képes felmérni, de nem használja ki azt az előnyt, hogy ismeri az elbeszélte történet kimenetelét: az, ami a szereplők számára jövő, az ő számára már múlt. A korábbi eseményekről szóló információkat és a pillanatnyilag szemé elé táruló tényeket elemzi, *lehetséges* interpretációikat adja, sokszor több magyarázat lehetőségét is megengedi. Jellegzetes mondat szerkezetek: “*Tán* a beteg, kit ápolni jött, szíve sebét tárta föl [...] *Vagy tán* a lány maga önkényt észrevette” (61); “A ‘beteg asszony’ delejes *vagy* örült eréllyel hagyja oda a szobát” (75); “a növendékleány *vagy* gyermeki ártatlanságból, *vagy* makacs szeszélyből kijelentett szándéka mellett maradt” (79) – ebben az esetben valószínűleg mindkét magyarázat helytálló; “*Nem lehetetlen* azonban, hogy a Pécsi várába ért szombatos pap a Küküllő völgye felől is látott fegyvereket villogni” (454). (Kiemelések tőlem, N. K.) Az Elemér halálának okait kutató már idézett mondatok szintén “vagy-vagy” szerkezetűek, azt pedig, hogy miként döntsük el a kérdést, “[h]aszttalan volna vizsgálni” (457).

A történetírói attitűdhez sorolhatjuk természetesen a hosszabb történelmi magyarázatokat, értelmezéseket,³⁹ a körülmények részletező leírását, továbbá valamely műveltséganyagnak mint tényanyagnak az egyszerű átadását is. Az utóbbi legnyilvánvalóbb

³⁹ “Hogy olvasóim e szavakat megértsék, említenem kell, miként régi törvények szerint” stb. (46)

példái közé tartozik, amikor a szerző lábjegyzetekben magyaráz,⁴⁰ megjelöli a bibliai utalások pontos helyét (például 95) vagy idézeteket szó szerint közöl (például 94).

A teleológiamentes történetírás jele az is, hogy az elbeszélő saját jelene és az elbeszélés ideje között nem állít fel értékhierarchiát; saját jelenének és az elbeszélés idejének szembeállításakor ténymegállapításokra szorítkozik, nagyrészt az olvasó tájékozódását segíti elő, értékelő felhang nélkül.⁴¹ A történelmet nem ábrázolja értékesülési vagy felhalmozási folyamatként, sem úgy, mint ami valamilyen teloszt teljesítene be. A történelmi korokat feltehetően egyenértékűnek tartja. Az egyes korszakok gyermekei ugyanazokba a hibákba esnek. Például “[Pécsi] – mint minden korban és minden műveltség mellett számosan – rabja lehetett az előérzetektől és elővéleményektől kezdve száz meg száz oly benyomásnak, melyek szívvilágunk fölött az értelem és szabad akarat leigázásával uralkodnak, s melyet, mi, hogy még sötétebb titoklepel alá burkoljuk, a delejes erők működéséből igyekszünk megmagyarázni” (82).

4.42. Ugyanakkor a szerző *általános érvényűnek* szánt *állításokat* tesz és *értékel*. Gyakran él szentenciózus kijelentésekkel. Ezek vonatkozhatnak az emberi lélek általános törvényszerűségeire,⁴² az ember megismerő vagy helyzetfelismerő képességeire.⁴³ Lehetnek akár klisészerű közhelyek is.⁴⁴

Az elbeszélő különösen gyakran értékeli le a köztudatot, a tömeget (24, 54), és ítéli el moralistaként és reálpolitikusként egyaránt a rajongást (99). Általános elmélkedéseket olvashatunk a követendő életformáról. Kemény a takarékos bőséget, a csendéletet, a bensőséges idillt becsüli (484), a rendezettséget, olyant, “mint a józan embereknél kell lennie, kik a világgal és magokkal békében élnek” (286). Ezt az életformát a regény végére Klára éri el, a sorsát mégis részvétellel kísérik. Életvitel és vagyoni állapot összefügg, de hogy létezik-e optimális együttesük, legalábbis kérdéses: “Mert mi is volna szép álmnál egyéb az élet, mely a közönséges állapotú embereknek gond és munka, a szegényeknek pedig tűrés, szenvedés és megpróbáltatás? Boldogok a gazdagok [...] De vajon mindig-e?” (30, 32). Pécsi úgy véli, eltévesztette egész életét, mert – mint mondja – “alacsony származásom mellett hatalomra törekvém, s mert ismeretek után szomjazó lelkem kinccsel akartam kielégíteni” (396). Ám

⁴⁰ “Az egykorúak ezt egyezőleg állítják.” (41); “Most Károly-kapu.” (58)

⁴¹ “A falakon ne keressünk bőr- vagy papírkárpitozást, mint most divatozik” (30); “A Maros jobb partján, az akkori szokás szerint, számos kísérettel utazott egy főúri család.” (423)

⁴² “Van olyan büszkeség s még a nemesebb természetekben is, mely inkább retteg a balhelyzet szégyenétől, mint a bűn súlyától.” (104); “A tetszelgést közönyünk szerelemre, szerelmünk közönyre ingerli.” (204)

⁴³ “de a világon gyakran történik, hogy a mély okoskodás csakúgy sántít, mint akármely dőre ötlet.” (84)

⁴⁴ “De a felleg után verőfény jó, a borút derű váltja föl.” (17)

Deborah kérdésére, vajon kielégítette volna-e a polgári egyszerűség, nem lett volna-e neki szűk ez az életforma, nem felel, “nem figyelve leánya szavaira, vagy nem akarva rá felelni” (398). Kérdés, van-e általános, mindenki által követhető szabály.

Az egyes szereplők különböző mértékben képesek arra, hogy az eseményeket átlássák. Az elbeszélő sokszor minősíti is helyzetelemzéseiket, ahogyan erkölcsi magatartásukat is – miközben korábban már láthattuk, hogy sem a helyzetfelmérő képesség, sem pedig az etikus élet nem határozza meg cselekedeteik eredményességét és személyes boldogságukat.

Az oksági magyarázat lehetőségét felvető néhány sornak megvan a megfelelője az *erkölcsi értékeket* illetően is. A balázsfalvi tragédiát követő eseményekről Kemény tárgyilagos összefoglalóban ad számot. Ezt a távolságtartó rezignációt váratlanul és rövid időre szakítja félbe egy, a szerző érzelmeiről számot adó mondat, csak a hit szintjén tudván szólni a követendő erkölcsi értékekről: “Hisszük, hogy volt, ki e terhes napokban a szentkönyv parancsai közül arra emlékezett leginkább: szeressed ellenségeidet is.” (470)

A két elbizonytalanodás időben közel van egymáshoz, ugyanahhoz az eseménysorhoz kapcsolódik, és az írott szövegben is mindössze 13 oldal választja el őket egymástól. Ez valószínűsíti azt az értelmezést, hogy a tényítéletek és a morális ítéletek – a korábbi elkülönítés mellett – valamilyen módon mégis összefüggenek. Kemény a tényítéletek és a morális ítéletek elválasztásával igyekszik megszabni azokat a határokat, amelyeken belül a tények, illetve az értékek világáról állítások tehetők. Ezzel az elveszített bizonyosságoknak legalább e határok közötti megőrzésére törekszik. Kísérletet tesz a tárgyilagos, moráltól, teleológiától független elemzésre, a morális és életértékekre (emberi szabadság, bensőséges kapcsolatok) a hit szintjén apellál. Ez a szétválasztás azonban nem segíti hozzá a reális összefüggések tartható elemzéséhez. Másfelől a morális ítéleteket mégsem vonja ki következetesen a tények elemzéséből, s továbbra is megmarad az a vágya, hogy a morális értékeknek is lehessen valamifajta realitást, érvényességet tulajdonítani a tények világában is. A két világnak sem az összekapcsolása, sem pedig szétválasztása nem kínál számára kiutat a dilemmából.

4.43. “*Elégiai*” *részek* a regényben nem mindenkit és mindenkor illetnek meg. A beteg asszonyhoz, Klárához és Elemérhez az elbeszélő kezdettől fogva részvétellel viszonyul, s már első megjelenésükkor is alkalmazza ezt a stílust. Ám náluk sem kizárólagosan: jeleneteikben a külső nézőponttól a belsőhöz közelít, belső magánbeszédüket először függő beszédben idézi, majd a direkt beszédet a style indirect libre-rel váltogatja. Ez utóbbinál a szerző gyakorta annyira beleolvad a szereplő magánbeszédébe és azonosul vele, hogy nem dönthető

el, a szerző vagy a szereplő szól-e. Laczkó István csak a második résztől kap szórványosan ilyen ábrázolást, Kassai pedig csak a negyedik részben, Elemér halálán érzett fájdalomkor. Az “elégiai hangnem” ezek alapján a szerzői értékelés kevésbé nyílt formája. Laczkó esetében például előkészíti a szerző értékelésének változását. Az első részben az elbeszélő azt írja, hogy “[e]rkölcsében a thyatirai papnál kevésbé vala szigorú” (97), és hogy “Új Jeruzsálem angyalai között pedig, ha nem is a leghiúbb, de a legcsekélyebb akaraterejű Szőke Pista volt” (107). A negyedik részben viszont már Laczkó kezdeti véleményéhez (“ha végzetem bűnbe sodorna, az a kísértés, mely engem elejt, meg fogná tántorítani még azokat is, kik legszigorúbb bírái természetünk gyarlóságainak” – 130) hasonló olvashatunk: “A szegény szombatos pap eljárása valóban oly rendkívüli, mint megrendítő sorsa. Erényre volt teremtve, de a viszonyok nyomása miatt bűnössé lőn. Családját a bűnnel akarta megmenteni, becsületét a bűn veszélyes eredményeinek elhárításával.” (384) A szerző értékelésével ellentétes irányú Laczkó önértékelésének változása. Kezdetben hajlamos magát felmenteni, majd hosszú tusakodás után a regény végén azt mondja: “Ah, nincs mentő ok a bűnre!” (453)

Az elégiai részek a regény két középső részében sűrűsödnek. Ez szintén azt mutatja, hogy a szerző fokozatosan közeledik az ábrázolt eseményekhez, majd az utolsó részben újra eltávolodik tőlük. A körkörös szerkezetnek ez a több síkon való megvalósulása és a regényről adott más szempontú interpretációink valószínűsítik azt a tételt, hogy “az ismétlés körkörös válfaját mutató alkotások mögött általában ironikus világkép áll”.⁴⁵

4.44. Laczkó és a szerző álláspontjainak egymáshoz viszonyított alakulása és a bensőséges életformára vonatkozó részek még egy szempontra hívják fel a figyelmünket. Kiindulópontunk a prózai szó Bahtyin-féle tipologizálása, ezen belül is a szó harmadik harmadik típusaként jellemzett *dialogikus regény*.⁴⁶

A *rajongók* a szerző uralta regény, tehát a Bahtyin által *monologikusnak* nevezett típusba tartozik. Az elbeszélő helyzetelemzéseiben a szereplők fölött áll. Az egyes szereplőkről adott minősítő jelzőit is hitelesnek tartjuk. Ezeket az ítéleteket összevetve a szereplők hasonló tárgyú kijelentéseivel megadható a szereplők hierarchiája. Ahogy a szereplők egymást megítélik, minősíti őket is.⁴⁷ Az a tény, hogy Elemér jellemességét,

⁴⁵ SZEGEDY-MASZÁK 1980, 396.

⁴⁶ Bahtyin 1963, 261–267.

⁴⁷ Például Kassai szavai Elemérről Kassai jellemére is fényt vetnek: “Nem akarnám, hogy Elemér még tiszta lelkiismerete foltot kapjon. Nem az a nagy ész ő, ki a dicsőség babér lombjaival befedhetné az üreget, mely jóhiszeműségében támad. [...] A nagy szellemű férfiú silány erkölccsel is gyémánt és gyöngy. Az egyenes útról letévedt középszerűség minden becsét lehullatja magáról.” (188–189)

becsületességét senki, még a köztudat sem tudja megkérdőjelezni, a szereplők hierarchiájának csúcsára állítja őt.

Maguk a szereplők egymással ritkán bocsátkoznak valódi párbeszédbe a regény központi kérdéseiről. A belső párbeszéd már sokkal gyakoribb: a szereplők vitázhatnak önmagukkal, képzelt vagy távollevő ellenféllel. Például Laczkó vitázik Klárával, a börtönőrrel, Klára elképzelt megbecstelenítőivel, általános címmel (“Ki meri mondani, hogy a sarló alá megértem?” – 112), a köztudattal (117); Deborah vitázik Elemérrel (144).

Az eszme szerepe kisebb, mint Dosztojevszkij-regényeiben. Mégis dialógusnak értelmezhetőek a szerző és a szereplők metafizikai és morális kérdésekről szóló elmélkedései. Ennek az az oka, hogy a szerzőnek vonatkozó álláspontjai ellentmondásosak, maguk is többféle megoldást engednek meg. Ennek a szerzőben lejátszódó vitának a résztvevői a szereplők is, akik maguk is több megoldás között ingadoznak. Mind a szerző, mind a szereplők belső dialógusai lezáratlanok, eldöntetlenek.⁴⁸ Ilyen eldöntetlen párbeszédként foghatók fel például a szerzőnek és a szereplőknek a józan polgári életformáról vagy az akaratszabadságról szóló reflexiói.

A *személyiség autonómiáját* a szerző nyilván magasra értékeli. Többek közt ezért negatívum szerinte a rajongás, és ezért tartja sokra azt, aki a rajongás hatása alól kivonja magát: “Pedig az önérző férfiú a jámbor kőműves volt” (158); s azért beszél ironikusan Pécsinek a csillagokban való hitéről, mert az ilyes babonák “szívvilágunk fölött az értelem és a szabad akarat leigázásával uralkodnak” (82). Elemérben az önérzetet, a szuverenitást értékeli. (“Most az első kérés az alárendeltség első láncszemét verné az ő szabad szellemére.” – 170) Elemér maga is tudatosan törekszik az autonómiára. “Ítélnék és cselekedném saját eszem szerint” (177) – mondja. A szerző és Laczkó vitáznak Laczkó felelősségének kérdéséről. Laczkó és Klára hasonló megfogalmazásokban tépelődnek, a szabadság és determinizmus alternatívái között hanyódnak. Klára: “A nyíl öl-e, vagy az a kéz, mely célzott? Ah, hisz az embernek szabad akarata van!” (262) Laczkó: “melyik felelős a beírt papírdarabért: a kéz vagy a lélek?” (327); “De vezekeljen [...], öltözzék zsákba, és hintsen hamvat a fejére az, ki a szabad akaratról tud a világ nagy szolgásgában álmodni.” (132)

Deborah számára viszont az önállóság hátrányai mutatkoznak meg. A szerző nem látszik helyteleníteni, hogy “Pécsi sokkal szabadabban nevelte Deboráht, mint akkor szokás volt” (213–214). Deborah ezzel szemben úgy érzi, az autonómia következménye, hogy csak magára van utalva: “Bár házunk szokása ne az volna, hogy magunkra, hanem hogy egymásra

⁴⁸ Bahtyin 1976, 109.

támaszkodjunk!” (216) – s ez utóbbi mondat sincsen ellentétben az elbeszélő bensőséges, családközponturn életformáról szóló fejtegetéseivel.

A szereplők és a szerző véleményei hullámznak, egymáshoz képest ellenkező irányba tolódnak el, kölcsönösen megkérdőjelezve egymást.

*

Vessük most röviden össze a három regényelemzés eredményét. A *Ködképekben* és *A rajongókban* is az emberi szabadság és a realitás összefüggései, valamint a bensőséges életforma igenlése központi témák. Mindkét kisregényben megkérdőjeleződik a morális értékek érvényessége. *A rajongókban* a morális értékek már csak egy hitaktus számára maradnak meg, s így még problematikusabbak. A *Ködképeknek* az a kísérlete, hogy rendezze az eseményeket, kudarcot vall. *A sziv örvényei* az eseményeket szintén előreláthatatlanoknak láttatja. Ez a problémakör folytatódik *A rajongókban* is, kiegészülve a tényítéletek és a morális ítéletek szétválasztásának dilemmájával. *A rajongók* tehát a két korábbi regény kérdései közül többet újra feltesz, de problematikusabbaként mutatja be őket. Benne a problémák mind a szerző, mind pedig a szereplők oldaláról reflektáltabb és kifejtettebb formában merülnek fel, általános létkérdésekként tárgyalják őket. Az egyes válaszokat a mű szembe is állítja egymással, a szembenállást feloldatlanul hagyja és végtelen dialógust nyit.

A sziv örvényei írói megoldásai némely tekintetben következetlennek tőntek, illetve korábbi elbeszélői tradíciókhoz nyúltak vissza. A *Ködképek a kedély láthatárán* körkörös-ironikus szerkezete, időviszonyai és nézőponttechnikája még bonyolultabb világképet közvetít, mint *A sziv örvényei*.⁴⁹ *A rajongók* történeti és elméleti jelentősége többek közt abban mutatkozik meg, hogy jóllehet inkább realista konvenció szerint íródott, időszerkezete és nézőpontkezelése, összetett értékszerkezete igencsak próbára teszi interpretációs képességeinket. A mű sem nem átláthatóbb a romantikus-ironikus *Ködképeknél*, sem nem sugallja inkább, hogy a történelem lineáris-teleologikus, érthető folyamat volna, mi több, azt sem, hogy egy szöveg előtti, eleve adott valósághoz férnénk hozzá rajta keresztül, s hogy maga a valóság minden további nélkül megismerhető volna.

Az utóbbi megfigyelésekhez is kapcsolódik a szövegnek és a “valóságnak” az a viszonya, amely a valós, nem fikciós tények kezelése terén a három regényben tapasztalható. *A rajongók* történelmi regényként sem él sokszor azokkal a lehetőségekkel, amelyeket az utólagos történelemismeret pedig már kínálna. Így sajátos feszültséget hoz létre a között, amit az úgymond valóságról tudunk, és a között, amit olvasunk. *A sziv örvényei* ezzel szemben alapján fikciós történet. Értelmezéséhez mégis hozzásegíthetett a történelmi

tényismeret: a nem fikciós állítások, illetve bizonyos nem fikcionális elemek szimptomatikus hiánya az értelmezés lényeges tényezőjévé lett. A nem fikciós részek ekképp a szöveg szerves részeivé válhattak. A *Ködképek*ben ezzel szemben nincsen különösebb jelentősége annak, hogy valós történelmi tényekről is szó esik benne. Emellett szólhat, hogy ezek akár fikciós tényekre is kicserélhetők volnának. Így ugyan nagyonis elképzelhető, hogy Keménynek célja lehetett, hogy burkoltan aktualitásokra is utaljon, ám a szerepeltetett nem fikciós tények nem épülnek be igazán szervesen a szövegbe; arra viszont mindenképpen jók, hogy az olvasó könnyebben orientálódják, ismerősebbnek érezze a bemutatott dilemmákat.

Irodalom

1. Kemény Zsigmond művei

A hivatkozott helyek oldalszámát e kiadások alapján mindig közvetlenül a hivatkozás után adom meg.

A rajongók, szöveggond. Nagy Miklós, jegyz. Győri János = Kemény Zsigmond, *A rajongók – Zord idő*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 7–506.

A sziv örvényei = Kemény Zsigmond, *Kisregények és elbeszélések*, szerk. Bényei Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 7–74.

Ködképek a kedély láthatárán. Beszélyfüzér, szerk. és jegyz. Takáts József, Osiris, Budapest, 2010.

2. Egyéb irodalom

Mihail BAHTYIN, *Voproszi poetyiki Dosztojevszkovo*, Szovjetszkij Piszatyel, Moszkva, 1963.

Mihail BAHTYIN, *A szó esztétikája*, Gondolat, Budapest, 1976.

Frank KERMODE, *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*, Oxford University Press, New York, 1967.

BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélő próza címzettje*, kézirat, 1980.

⁴⁹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK 1980b, 303–305.

- BEZECZKY Gábor, *Befejezetlen történet: a magyar strukturalizmus rövid tündöklése = A magyar irodalom története*, III. köt., 1920-tól napjainkig, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 583–598.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, szerk. TÓTH-CZIFRA Júlia – VERES András, Kalligram, Pozsony, 2011. (= *Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai Kiadás*)
- Eberhard LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1975.
- NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése (A szív örvényei, Ködképek a kedély láthatárán, A rajongók)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 90. (1986/1–2), 147–161.
- NEUMER Katalin, *Tévelygések a nyelv labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok*, MTA Filozófiai Intézete, Budapest, 1995.
- Mary Louise PRATT, *A használat nyelvészete*, ford. Bezeczky Gábor, Helikon 29. (1983/2), 164–173.
- Franz K. STANZEL, *Die typischen Formen des englischen Romans und ihre Entstehung im 18. Jahrhundert = Zur Struktur des Romans*, szerk. Bruno HILLEBRAND, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978, 203–210.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Idő és tér Kemény Zsigmond regényeiben*, Literatura, 3. (1976/2), 53–74.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*, Irodalomtörténeti Közlemények 82. (1978/4), 475–495.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*, Literatura 5. (1978/1–2), 3–25.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 31. (1979/3–4), 411–441.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az ismétlődés mint a művészi anyag formává szerveződésének elve* = SZEGEDY-MASZÁK 1980c, 367–465.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond* = SZEGEDY-MASZÁK 1980c, 287–318.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1980.
- SZILI József, *Látópont, kommentár és értékelés az elbeszélésben = Az irodalmi elbeszélés kérdései (Narratológiai tanulmányok)*, szerk. Kanyó Zoltán, Studia Poetica 1, Szeged, 1980, 14–37.